

82.3(2Ки

)

Б-18

Советбек Байгазиев

**МАНАСТААНУУ:
БАКАЙ-ЧЫГЫШТЫН акылманы,
кыргыз калкынын руханий жол
башчысы жана улуу патриоту**

2015-жыл

УДК 398
ББК 82.3(2Ки)
Б 18

**МАНАС КООМДУК АКАДЕМИЯСЫ ЖАНА КЫРГЫЗ БИЛИМ
БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ ЛАБОРАТОРИЯСЫ БАСМАГА
СУНУШ КЫЛГАН**

Рецензенттер: В.Мусаева – педагогика илимдеринин доктору.
А.Медетов – Ж.Баласагын атындагы КУУнун Манастаануу
кафедрасынын башчысы, доцент.

**Б18 Байгазиев Советбек. М А Н А С Т А А Н У У: БАКАЙ-
чыгыштын акылманы, кыргыз калкынын руханий жол башчысы
жана улуу патриоту. -Б.: 2015-1256.**

ISBN 978-9967-31-120-6

Профессор Советбек Байгазиевдин бул китебин жаңылык – китеп десек жаңылышпайбыз. Анткени окумуштуунун бул эмгеги улуу «Манас» эпосунун борбордук каармандарынын бири акылман Бакай жөнүндөгү Кыргызстандагы биринчи китеп. Китепте капителтен сөз тапкан, караңгыда көз тапкан Бакайдын акылмандык касиеттери, адамдык улуу сапаттары, мекенчилдик нарк-насили, дипломаттык устаттыгы, Манас баатыр менен болгон улуу достугу, аны менен бирге ата-журттун эркиндиги, кыргыз мамлекеттүүлүгү үчүн жүргүзгөн каармандык күрөшү, көрсөткөн жоокердик-баатырдык эрдиктери, моралдык-этикалык философиясы, сүйүүсү, баштан кечирген драмалары жана жеңиштери. даанышмандын образынын жалпы адамзаттык мазмуну жана тарбиялык мааниси жөнүндө эпостун сюжеттик окуяларын жана фактыларын кеңири аналитикалык талдоолордун негизинде алгач жолу кең-кесири жана ынанымдуу сөз болот. Монографиялык нукта жазылгандыгына карабастан жалпы окурмандарга түшүнүктүүлүгү жана кызыктуулугу-китептин артыкчылыгы.

Китеп жалпы калайык-калкка, окуучуларга, студенттерге, мугалимдерге, тарбиячыларга, окутуучуларга, ата-энелерге, изилдөөчүлөргө арналат.

**Б 4604000000-13
ISBN 978-9967-31-120-6**

**УДК 398
ББК 82.3 (2Ки)
Байгазиев С., 2015**

КИРИШ СӨЗ

Бакай – ак калпак кыргыз элинин жан дүйнөсүнө сиңип кеткен ысым, калк барктаган, бийик көргөн, ыйык көргөн жаркын ат.

Даанышман Бакай «Манастын» каарманы экени кыргыз аттуунун баарына дайын нерсе. Ырас, «Манасты» окуган бар, окубаган бар. Бирок Бакайдын ысымын эл ичине ылакап болуп сиңип кеткени боюнча ар бир кыргыз билет десек жаңылбаспыз. Илгертен кыргыздын көргөн-басканы «Манас» болгон эмеспи. Андыктан Бакайдын ысымы Манас баатырдын ысымы менен кошо кичинекейинен ар кимдин кулагына кирип, калайык-калк, караламан көпчүлүк менен бирге жашап калган. «Бакайдай акылман», «Бакайдай болуп ...», «Биздин Бакайыбыз», «Бакайдай болуп дайыма биздин төрүбүздө отурунуз», «Бакай атанын арбагы колдосун», «Айылыбыздын Бакайы», «Жамааттын Бакайы», «Бакай калпак» деген сыяктуу ар түрдүү ак жаркын сөздөр ар дайым элдин оозунда жаңырып турат. Өзүнүн эпикалык каарманын ак калпак кыргыздын ардактаганы ушунчалык, Бакайдын ысымы Талас облусунун бир районуна ыйгарылган. Ал район – «Бакай Ата» деп аталат. Бишкекте улуттук филармониянын алдында Бакайдын көркөм эстелиги тургузулган. «Бакай» деген ысым Бакайдай акылдуу болсун, элдик киши болсун деген ак тилек менен жаңы төрөлгөн ымыркайларга да ыйгарылган учурлар сейрек эмес. Кыскасын айтканда, эл арасындагы популярдуулугу жагынан «Манастын» каарманы Бакай алдына жан салбастыр. Эпикалык дастандын кучагынан чыгып келип, калк ичинде кадимки тирүү адамдай жашап жүргөн Бакайдай каарман дүйнөлүк адабиятта чанда кездешчү факт.

Бакай ааламга даңкы кеткен океандай «Манас» эпосунун борбордук каармандарынын бири. Эпостун үч бөлүгүндө тең («Манас», «Семетей», «Сейтек») катышып, эпопеянын сюжетинде активдүү роль ойнойт. Бакайдын өзүнүн образы өзөгүндө алып жүргөн орошон ойлору, улуу идеялары, мекенчил философиясы,

асып адеп-ахлагы менен «Манас» эпосунун руханий масштабын кеңейтип, идеялык – көркөмдүк моралдык-этикалык беделин, наркын дүйнөлүк бийиктикке чейин көтөрүп турган орошон образ.

Бирок, ошондой болсо да, тилекке каршы, ушу күнгө чейин манастануу илиминде Бакайдын образын өзүнчө кең-кешири талдоого алган аналитикалык эмгек жарала элек. Улуу эпостун бул улуу образына арналган диссертациялык изилдөө да жазылбады. Бүгүнкү глобалдашуу мезгилинде улуттук мурастардын рухий ресурстарын активдүү пайдалануу, жарандарда улуттук иденттүүлүктү калыптандыруу зарылчылыгы туулуп турганда, мындай өксүктүн болушу, албетте өкүнүчтүү. Буга чейинки манастануу боюнча жазылган эмгектерде, окуу китептеринде, окуу куралдарында, маалымдамаларда, энциклопедияларда, публицистикалык, илимий-популярдуу басылмаларда Бакайдын образы негизинен жалпылама мүнөздө же аннотация түрүндө, справка шекилинде гана сыпатталат. Кээ бир илимий изилдөөлөрдө Бакайдын образы фольклордук нукта, салыштырма-типологиялык планда кыска гана кеп болуп, ал эми образдын өзөгүндө уюп жаткан рухий дөөлөттөргө, адептик-ыймандык баалуулуктарга, этикалык-философиялык кенчтерге жарытып көңүл бурулбайт. Ошол жалпыланган маалымдамаларда, кыска макалаларда, аннотацияларда Бакайдын образынын маани-маңызына байланышкан туура ойлор, мыкты аныктамалар, акыйкат баалар болсо да, баары бир алар конкреттүү мисалдарга жана фактыларга таянган талдоолор жагынан аксап, кургак кабарлардын деңгээлинде калып келет. Кээ бир окуу китептерде Бакай акылман, Манастын кеңешчиси, устаты катары гана бир жактуу түрдө жаштарга тааныштырылат. А бирок эпостун сюжетинде Бакайдын аткарган функциясы ар түрдүү жана ал көп кырдуу инсан катары жашап, аракет кылат.

Биз бул эмгегибизде жогоруда белгиленген бөксөлүктү мүмкүн болушунча толуктап, эпостун тексттеринин көрүнөө жана көмүскө жаткан маанилерине үңүлүп, сюжеттин окуяларына жана фактыларына, манасчылардын мүнөздөмөлөрүнө таянган кең-

кешири талдоолор аркылуу, образдын өзөгүндө чөгүп жаткан маңыз-мазмунга «тинтүүр» салып, Бакайдын кеңири тартылган бейнесин бүгүнкү муундарыбызга, эл-журтубузга тартуулоону чечип отурабыз.

Китебибизде Бакайдын өз бир боор элин жана Ата журтун эркиндикке чыгаруу, көз карандысыз кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзүү, аны сактоо үчүн Манас, Каныкей, Семетей менен бирге жүргүзгөн каарман күрөшүнө, эл-журттун биримдигин, калк аралык ынтымакты сактоо боюнча көсөм ишмердигине, жалындаган жоокер, жалтанбас баатыр катары жасаган эрдиктерине, калктын, мамлекеттин стратегиялык кызыкчылыктарын кайтарган, коргогон мекенчилдигине, капилеттен сөз тапкан, караңгыда көз тапкан акылмандыгына, адилеттүүлүгүнө, калыстыгына, адамгерчилигине, тутунган моралдык-этикалык философиясына, адептик-ыймандык менталитетине, Манас менен болгон достугунун мотивациясына, айкөлгө ылдыйда жөлөк, өйдөдө өбөк болгон улуу кызматына жана устаттыгына, руханий жолбашчылыгына, баштан кечирген кайгы-мунуна, драмаларына жана жеңиштерине басым жасадык. Бакайдын образы камтып турган кенчтер-биздин рухий-адептик байлыгыбыз, туу кыла турган идеологиялык дөөлөтүбүз, тарбия ишинде таяна турган ресурсубуз.

Ата-бабалардан калган мурас качан көркүнө чыгат? Мурас азыркы учурга кызмат кылып, муундар менен кошо жашаганда гана, ал өлбөс болуп, өмүрү узарып турат. Акылмандыктын, баатырдыктын, патриоттуулуктун, достукка берилгендиктин, мамлекеттик таза ишмердиктин, рухий бийик маданияттын өчпөс өрнөгү болгон Бакай атабыз ар дайым биз менен аралашып жашап, жан дүйнөбүздөн терең орун алса, улуттук пайдубалыбыздын бекем болоруна ишенели. Образдуу айтканда, Бакай “Манас” ааламындагы өзүнчө бир планета. Биз ошол “планетаны” окурманга ачып берүүгө аракет кылдык.

Эмесе сөз, Бакай кеменгердин “Манастагы” тарых-таржымалы жөнүндө.

I. МАНАС МЕНЕН БАКАЙДЫН УЛУУ ДОСТУГУНУН ПАЙДУБАЛЫНДА КАНДАЙ ФИЛОСОФИЯ ЖАТАТ?

Бакай Манас баатырдын сыймыктанган үлкөн чоросу, кыйышпас досу, бир чети жакын агасы. Эпосто «**абаң Бакай курдашы, арслан Манас көк жалдын, а дүйнөлүк сырдашы**» деп сыпатталат. Ушул ыр саптарындагы ойдун чындыгын ырастагандай, Манастын өзү да эпостун сюжетинде: «**Мандайымда барааным, байтерек Бакай карааным, айтышканда сырдашым, наалышканда мундашым**» - деп сырын төгөт. Демек, Манас менен Бакай бири-бири менен өзгөчө терең мамиле менен ширелишкен, бири-бири менен жаны бирге, эпостун өзүндө айтылгандай, «ак буудайдын унундай жуурулушкан, ак бөкөндүн кылындай суурулушкан» достор.

Бирок бул экөөнүн сырдаштыгы, мундаштыгы жөнөкөй гана пендечилик денгээлдеги ынактык эмес, демейки көртирлик ынтымагы эмес, же болбосо, туугандыктан келип чыгып отурган биргелик эмес. Бул экөөнүн ширелишкен достугунун мотиви өзгөчө, бөлөкчө. Экөөнүн достугу башкача «материядан» жаралган. Баатырлардын өз ара жуурулушкандыгынын себептерин алардын интеллектисинин, көкөлөгөн акыл-ой маданиятынын жана патриоттук рухунун бийиктигинен издөө кажет демекчибиз.

Андай болсо, кеп оролу мында. Манас өзү дегеле, бу турмуштан кимди, кандай адамды издеп жүргөндүгү жөнүндө Бакайдын алдында төмөндөгүдөй деп сырын ачат:

Баатырдыгы башкача
Шерди издеп жүрөмүн!
Өзүм менен бир өлчү
Теңди издеп жүрөмүн,
Жаза тайып окко учса,
Сөөктү ачык таштабай.
Жерди казып көмүүчү,
Жолдош издеп жүрөмүн.

Бирөө миңге жараган,
Жолборс издеп жүрөмүн
Өзүмдү өлчөп билемин.
Өлүм орток, жан бирге,
Өзүмдөн артык эр болсо,
Абыдан жолдош кылууга
Ошону сурап жүрөмүн.
Кыйрашар жоом кыйла бар.
Басташар жоом далай бар.
найзаны бирге сайышчу,
Чалгынды бирге чалышчу,
Жоону бирге жоолашчу,
Калың түмөн жоо чыкса,
Кайгыланган доо чыкса,
Айта-буйта дегиче,
Ачып көздү-жумгуча,
Астын үстүн салдырып,
Сүрчүнү издеп жүрөмүн.

Мына ушундайча чын жүрөктөн төгүлгөн монологдон, агынан жарылган ачык сырдан биринчи иретте, өзүнө чоро, жолдош, дос боло турган кишиге карата Манастын койгон талабынын, чен-өлчөмүнүн, критерийинин бийиктигин, жогорулугун көрүүгө болот. Айкөлгө чоро, жолдош, дос болчу адамга коюлуучу, башкы чен өлчөм – терең байкасак, шериктештин Манас менен идеялаштыгы, мүдөөлөштүгү, тилектештиги, жүрөктөштүгү, дилдештиги, өзөктөштүгү жана көйкашка баатырдыгы экен. Манастын ак калпак кыргызды азаттыкка чыгаруу боюнча алдына койгон мекенчил мүдөөсү ыйык жана бийик мүдөө. Бийик мүдөөнү жүзөгө ашыруу зарылчылыгы бийик адамдык сапаттарга муктаж. Ушул муктаждыктан чыгып, Манас руханияты бийик рыцарды, жолборсту, жүрөгүндө жалы бар шерди, “тар жол, тайгак кечүүдө” тагдырлаш Ак кан досту издейт. Айкөлгө идеялаш, мүдөөлөш, тилектеш, өзөктөш болуу деген нерсенин – бул чабылып-чачылып, азап-тозок тарткан кыргыз элин

кулчулуктан куткаруу үчүн Манасча карууну казык, башты токмок кылуу, Ата журт үчүн Манасча жанды курман кылууга даяр турган берен болуу, «калмак, кытай, манжууга качырып найза сунууга» жарамдуу көкжал болуу, Ала-Тоонун азаттыгы, ак калпак калктын мамлекеттүүлүгү үчүн антка-шертке бекем туруу деген кеп экени өзүнөн өзү түшүнүктүү. Эгерде мындай чоң жүктү аркалоого жарамсыз болсо, киши тууган да болсо Манастын муңдашы, сырдашы боло албайт.

Манас дал жогорудагыдай чен-өлчөмдөрү менен таразалап, өз айланасына кырк чорону топтоп келген экен. «Кырк жерден келген кырк кашка, кыркынын жөнү кырк башка» делет эпосто. Демек чоролорду шериктеш кылууга алардын ар биринин кашкөйлүк сапаттары негиз болгон. Бирок Манастын дале болсо ичинде арманы бар. Ал «Издеп тапсам канаке, телегейи тегизди, өзүмө тентуш эгизди, берен таппай, эл таппай, жаныма жолдош кылууга, өзүмө катар шер таппай» - деп күйүт чегет. Манастын күйүтү жердин түбү- Желпиништен өзүн издеп келген Бакай менен жолугуп, сырдашкандан кийин, аны менен «кою короолош, ашы жоролош» болгон соң басылат.

Бакай өзү жөнүндө Манаска мындай дейт: «Менин жайым сурасаң, өөдөсү бийик белдирмин, өткөрө көк жал шердирмин, дөөлөттүүгө табылчу, төрө абаң Бакай мендирмин». Бул сөздөр көкүрөк каккан мактануу эмес. Тескерисинче, баланыкындай түздүк менен айтылган акылмандын чынчылдыгы, өз кадыр-баркын билген, өзүн өзү таанымы өөрчүгөн адамдын сырчылдыгы го. Байкасаң, Бакай те жаш чагынан тарта эле баскынчы душмандын таманы алдында тепселип, кор болгон Ата мекени үчүн күйүт чегип, бир боор эл-журтту кулдуктан куткаруу үчүн жоого каршы жол баштаар баатырдын чыгышын эки көзү төрт болуп күтүп, эгер ошондой көк жал шер эл ичинен чыкса, аны менен «чалгынды бирге чалууга, доону бирге доолашууга, жоону бирге жоолашууга» даяр болуп, а түгүл ошондой шерди жер кыдырып, эл кыдырып издеп да жүргөн экен. Армандуу Бакайдын

төмөнкү атуулдук-граждандык күйүттүү толгонууларын толкундабай окууга мүмкүн эмес.

Кабарым билип отурган,

Кадырман кыргыз элим жок.

Уктап жатып түшүмдө

Каймана көрдүм Манасты,

Эптеп таап Манасты,

Мурадыма жетүүгө,

Табалбасам Манасты,

Бул жалганчы дүйнөдөн

Курман болуп өлүүгө...

Эмне үчүн Бакай курман болуп өлүүнү артык көргөн? Эгерде бир боор элимди кулчулуктан куткараар шер чыкпаса, андай шер менен биригип күрөшкө чыга албасам, кыргыз журту чачылып-чабылган бойдон акыры, жок боло турган болсо, анда эли-журтумдан ажырап, ата мекенсиз бу жарык дүйнөдө жашоонун эч кандай мааниси жок, бу көрөкчө өлүп калган артык, деп Бакай оор, трагикалуу санаага батып турат.

Капыстан Алтай тараптан Манастын атагы дүнгүрөп угулганда, Бакай энеси эркек төрөгөндөй сүйүнүп: «оо өчкөн отум тамган бейм, өлгөн жаным тирилип, кудайым тилегимди берген бейм», - деп тебетейин көккө ыргытып жаш баатырга кошулууга ашыгыптыр. Тилегине жетип калайык-калкты артынан ээрчиткен лидерге кошулаары менен жарындаган патриоттук сезиминен улам:

“Алты-Шаар, Маргалан,

Аягы Кокон, Самаркан

Кутуруп жаткан душмандан

Ажыратып алалы!”- деп Манастын алдында илгертен ата-бабалар

жердеген аймактарды баскынчы Алоокеден акыр аягына чейин

бошотуу демилгесин көтөрүп, боштондук чабуулун баштайт.

«Өөдөсү бийик белдирмин» деп айтпайбы, Бакай. Мунусун биз анын асман челген ак карлуу белдей инсандык идеялык бийиктиги деп түшүнөбүз. Бакайдын идеялык бийиктиги анын азаптын туткунундагы Ата Журт, анын боштондугу жөнүндөгү өйдөкүдөй атуулдук философиясында. Анын бийиктиги мекенинин кулдукта жаткан абалы үчүн өзүн күнөөлүү сезген граждандык ар-намыстуулугунда. Ал өйдөгө «Төрө абац Бакай мендирмин» деди го. Чынында, Бакайда «Төрө» деген расмий титул же мансап - даража деле жок. Бирок биз Бакайдын бул сөзүнөн анын мекенчил бийик идеялардын төрөсү экендигин, жогорку интеллектин жана рухтун аристократы экендигин түшүнөбүз. Бул жерде Бакайга жолуккан Манастын бактысы тоодой деп кантип айтпай кое алабыз. Манас өзү эңсегендей, телегейи тегизди, өзүнө теңтуш эгизди, өзү катарлуу эрди, идеялашты, мүдөөлөштү таап отурат. Бакай сырткы келбети, көрүнүшү жагынан да Манастын көөнүндөгүсүнө туура келип отурат. Караңыз:

Караганы жолборстой,
Катылган аман болбостой,
Бука моюн, буура сан,
Булкушканды куураткан,
Көк тулпар сындуу ат минген,
Көк темирден тон кийген,
Баатырдыгы башкача
Көк жалдыгы көп канча.
Көк сүлөөсүн бөрк кийген,
Көк ала калкан ойногон,
Бетине каары айланган,
Оң эки батман чоюн баш
Оң жагында байланган.

Манас Бакайдын «ажалдан кайра тартпаган, атышкан жоодон кайтпаган шердигин, билбегенди билгизген билгичтигин, туйбаганды туйгузган туйгундугун түшүнүп, эл-жер деп соккон жүрөгүн тыңшаган соң, кудайымдын бергени ушул деп, чечекейи чеч болуп: «Тулпардын башын буруп бер, ата болуп өзүмө, тутка

болуп туруп бер, кара жаак айбалта кайкалатпай аштаңыз, казак менен кыргыздын, жолун өзүн баштаңыз», деп абасына кучагын ачып, ак көрпө жайыл болот.

Кыскасын айтканда, Манас менен Бакайдын өз ара жуурулушкан биримдигинин тамыры журт боштондугу, ак калпак кыргыздын эркиндиги үчүн, көз карандысыз кыргыз хандыгын, мамлекетин түзүү, «кулаалы жайып куш кылуу, куранды жайып журт кылуу» үчүн «башты канжыгага байлаган» каарман күрөштүн улуу идеясына барып такалат. Ошон үчүн жогоруда эки кемеңгердин достугунун мотивин алардын интеллектисинин терендигинен жана акыл-эс бийиктигинен издөө зарыл, деп бекеринен айтпаганбыз. Алардын биримдиги **Улут кызыкчылыгы** деген улуу «материядан» агып чыгат. Бул жагдайды академик Болот Юнусалиев “өскөн жерди, туулган элди сүйүү мотиви каармандардын кылган аракеттерине, кулк-мүнөзүнө ар дайым жетекчилик кылат”, деп туура белгилеген (Юнусалиев Б. Кириш сөз. –Китепте: Манас, Фрунзе, 1958. 30-6). Экөөнүн достугу, дагы айталы, бийик идеялык чекиттен кездешкен философиялык достук. Ата журт эркиндиги философиясы эки шер үчүн эч нерсе менен алмаштырылгыс эң жогорку дөөлөт. Ушул жогорку дөөлөткө кызмат кылууну экөө өмүрдүн маңызы катары санашат. («...калкым кыргыз сен үчүн, курман болуп кетейин» - Манас). Экөө ички ой-тилек, мүдөө-максат жагынан эгиздер. Эки шердин ичтен ширелишкендигинин, жуурулушкандыгынын себеби ушул жерде.

Экөөнүн дүйнөгө кең карагандыгы, айкөлдүгү ушунда деңиз, булар өмүр бою бири-бирине терс караган жок, майдачылыктан өйдө турушту, кандайдыр бир ич күйдүлүктөн, көрө албастыктан оолак болушту. Даражага манчыркашпады. Бийликтин мүмкүнчүлүгүнөн пайдаланышып, өз көмөчүнө күл тартууга, өз кызыкчылыктарынын артынан кубалап, байлык топтоого, көрдүнүйө чогултууга азгырылышкан жок. Элдик ыйык улуу мүдөөлөрдү башкага алмаштырышпады. Өмүр бою бири-бирин

алдаган жок, бири-бирин саткан жок, бири-бирине чыккынчылык кылган жок. Өздөрүнүн идеалдарына, мекенчил, патриоттук мүдөөлөрүнө жана достук мамилелерине ак бойдон, таза бойдон кала беришти. Максат кууган жолдогу таза мораль, таза кызматташтык, таза мимиле экөөнү ого бетер өзөктөш, жүрөктөш, дилдеш кылды. Мындан улам Манас менен Бакай бирин-бирин ого бетер урматташып, ыйык тутушуп, ынтымактары улам болоттой бекемделип турду.

Бакайдын ак кызматына. өзүн “ээрчитип жүрүп эр кылган, эр уулу менен тең кылган, сайып жүрүп бак кылган, салып жүрүп там кылган” мээнетине ичинен ыраазы Манас, абакесине мына моминтип агынан жарылып ачылып турат:

“Үзүлгөндү улаган,
Чачылганды жыйнаган,
Ээрчитип жанды эр кылган,
Эр уулу менен тең кылган,
Эгизим, Бакай, кырааным,
Тиктеп, аба, сөз айтсаң,
Тим эле тилиң аламын!
Тиктеп туруп өрткө сал,
Муну кечип барбасам,
Арслан аба, башымды ал!”

Бул агыл-төгүл айтылган сөздөрүнөн Манастын Бакайдын сөзүн эки кылмак түгүл, ага жанын берүүгө даяр экендиги көрүнүп турат. Буга кошумча, Манас Бакайды «капилеттен сөз тапкан, караңгы түндө көз тапкан, астыга салса ак жолум, артта жүрсө сан колум» - деп даңктап көкөлөтөт. Өз кезегинде Бакай Манастын эл алдында берген антына бекем туруп, “кум чогултуп, таш кылып, кыраан Манас, эр көк жал, кулдарды жыйып баш кылып, Таласты ээлеп жер кылып, азган-тозгон аз элди, кайра жыйнап эл кылып” жатканына терисине батпай кубанып, айкөлгө келип маарыганын, баатырды таап жарыганын, кан Бакай аталып таанылганын ичинен кайра, кайра кайталап, тагдырына тобо кылып, досун «асылым»,

«төрөм», «жан биргем Манас» деп сүйлөп, жетине албай турат. Манасты кокус ажал-өлүм тооруп, досумдан айрылып каламбы деп ойлогондо, Бакай көзүнөн жашын чубуртуп, ыйлап жиберет.

Кыскасы, бири-бирине өйдөтө өбөк, ылдыйда жөлөк, учарга канат, конорго куйрук болгон достук акыры эки шерди көздөгөн улуу максаттарга жеткирип тынды. Эңсеген эл эркиндиги колго тийип, ак калпак журттун эгемендүү мамлекети курулду.

Бакай Манас өлгөндөн кийин да, айкөл досунун мекенчил идеалдары үчүн тикесинен тик туруп, Манас курган мамлекетти өмүрүнүн акырына чейин коргоп, анын идеологу бойдон кала берди.

Улуттун стратегиялык максаттарын аркалаган Манас менен Бакайга окшогон инсандар журт туткалары, калктын руханий жол башчылары, улуттун идеологдору. Мындай жетектөөчү лидерлери жок калк тарых жолунда буюгуп, багытсыздыктын туманында кайда бараарын билбей адашкан көчкө окшош болмок.

Манас менен Бакай – булар өзгөчө жаралган, бөтөнчө типтеги адамдар. Булар башкалар үчүн жаралган, башкалар гүлдөсүн деп, өлөрү куураган жандар. Турмушту локоматив болуп алдыга түрөгөн, Манас менен Бакайдай эл жер деп күйгөн мекенчилдери, жылаңач баатырлары, кемеңгерлери бар журт бактылуу журт. Улуттун улуу мүдөсүнө кыскаг кылган Манас менен Бакайдын достугу- чыныгы достуктун жалону. XXI кылымдагы кыргыздын бүгүнкү эгемендүү мамлекети Бакайдай руханий жол башчыларга жана көсөм лидерлерге муктаж.

Эмесе, мындан ары Манас менен тизгиндеш, үзөңгүлөш, тагдырлаш жашаган кезиндеги жана Манастын көзү өткөндөн кийинки Бакайдын жасаган улуу иштери, күрөш-кармаштары, эрдиктери, баштан кечирген кайгы-муну, трагедиясы жана жеңиштери жөнүндөгү сюжеттик фактыларга таянган, конкреттүү кең-кесири сөзгө кезек берели.

II. БАКАЙ КЕМЕНГЕР КЕҢЕШЧИ ГАНА ЭМЕС, АТА-ЖУРТТУН ЖАЛЫНДАГАН ЖООКЕРИ ЖАНА ЖАЛТАНБАС БААТЫРЫ

1. “Атышкан жоодон кайтпаган, ажалдан кайра тартпаган”

«Манаста» Бакай бир жагынан «олуязада жан ошол», «капилетте сөз тапкан, караңгы түндө көз тапкан» делип, чечен, акылман, көрөгөч катары кадырланса, экинчи жагынан «найза сайып сунууга, ыктуулугу дагы бар», «атышкан жоодон кайтпаган, ажалдан кайра тартпаган», «кырк чоронун кырааны, кыйын Бакай эр ошол», «көк найза сунуп бойлогон, бет алса жоону койбогон» деген сыяктуу көптөгөн мүнөздөмөлөр менен сыпатталат. Чынында эле, эпостун сюжеттик окуяларында Бакай аскердик өнөргө машыккан чыныгы жоокер, балбандык күчү ташыган, жалтанбас көк жал баатыр катары көрүнүп жүрүп отурат. Манастын Ата Журттун боштондугу үчүн жүргүзгөн душманга каршы кайсы гана салгылаштарында, кайсы гана майданында болбосун, Бакай ар дайым көк тулпарын ойнотуп, алдыңкы сапта. Бирде туу кармап алдыда («күлдү кыргыз аскери, күйгөн оттой дүркүрөп, кызыл айчык туу аштап, кыраан Бакай жол баштап»), бирде аскерди жетектеп, «Манастап» ураан чакырып, чабуулдун башында, бирде астыга кеткен аскердик кайгуулда, бирде кырчылдашкан кызыл кыргындын дал ортосунда жүрөт, бирде эки кол беттешээрдин алдындагы жоонун баатырлары менен жеке-жеке сайышка суурулуп чыгат. Маселен, Шоорук хан менен болгон согушту карасаң, бул жерден да «айгайлаган чуу болуп, ач кыйкырык дуу болуп, «Манастап» ураан чакырып, Бакай чабуул койду эми, арт жагынан кырк чоро, катар найза сунду эми» делген уруш көрүнүшүн көрүп, акылман абакебиздин кол баштаган көйкөшкөсүгө күбө болобуз. Ал эми айтылуу «Чоң казаттагы» салгылаштын бир эле учуруна кылчайсаң, мына мобу нерсе көзгө кадала калат: «Калган кара кытайды, кабылан Манас, Бакайың, качырып айдап алыштыр, качып кытай калыптыр, орто жерин

эр Манас, оюп айдап баратат, эки четин эр Бакай союп айдап баратат». «Чоң казаттын» бул бир үзүмүн көргөндө, Манас менен Бакайдын урушта кандай роль ойноп жатышкандыктарына маани бербей, таңгала баш чайкабай коё албассың.

Ойлонбой койбойсун. Акылман, кеңешчи Бакай эмне үчүн согуштан, кандуу кармаштардан коркпойт-үркпөйт? Эмне үчүн ал кан майданда дайыма кызыл чоктун ичинде, алоолонгон өрттүн ортосунда? Кандайча ал Манастан, Алмамбеттен, Чубак, Сыргактан калышпаган чыгаан эр? Байкасаң, кызык нерсеге күбө болобуз. Эпостун сюжеттик окуяларын жакшылап «антарсак», мындай суроолорго да жооп табылат. Көрсө, Бакайдын жалтанбай жоону каптагандыгынын, артына кайра тартпагандыгынын, бет келгенин сулатып, кайсагандыгынын себеп-жөнү, сыры бар экен. Бул сырды билиш үчүн эпостун өзүндөгү даңазалуу «Көкөтөйдүн ашында» Бакайдын активдүү катышуусу менен көпчүлүккө көрсөтүлгөн аскердик-жоокердик оюндарга көңүл буруп көрөлү.

2. Бакайдын “Көкөтөйдүн ашында” көрсөткөн укмуштуу жоокердик чеберчилиги

Мынакей, “Көкөтөйдүн ашында” Манас баатыр, Бакай баштаган кырк чоросу менен оюн-өнөр көрсөтүү үчүн эл ортосунда – «сахнада». Манас бир маалда доолду дүңк дегизе бир урганда, Кыргылчал көктү карай тебетейди ыргытат. Мындан ары оюндун кандай жүрүп кеткендигин өз көзүбүз менен окуп көрөлү:

«Асмандай түшүп тебетей
Кайра тартып калганы.
Кайра келе жатканда
Кан Бакай тосуп атканда,
Мергендик чыкты көркүнө,
Ок тийип ошо бөркүнө
Көтөрүлүп көк жакка,
Түшүрбөс болду көп чакка.

Кайра тартты бер жакка,
Тебетей келет жер жакка.
Бакай кандын соңунан
Бар иши келген оңунан
Кыргыз чал түзөп атканда
Кырданды бөркү асманга.
Жана келет бер жакка,
Тебетей келет жер жакка.
Алмамбет тосуп бир атты,
Алардай кылып ким атты?!
Тебетей жерге жетпеди,
Арстан зада кырк баатыр
Атканы жаза кетпеди.
Алмамбет аткан Алмабаш,
Алмабаш огу жеткени,
Мурункудан дагы өөдө
Найза бою кеткени.

Кайра тартты калпагы,
Күлдүрдүн уулу Чалыбай,
Бу да артынан атканы.
Асмандагы бөркүңүз,
Адистерди көрүңүз.
Артынан атты Ажыбай,
Ашыкпай атат жайма-жай.
Тебетей жерге жеткен жок,
Тербелгенде көй баатыр
Атканы сая кеткен жок».

Караңыз, эмне деген керемет көрүнүш. Мына ушинтип, Бакай баш болгон кырк чоро улам бири кезектешип, удаама удаа атышып, тебетейди бир эт бышымга чейин жерге түшүрбөй, асманда кармап турушат. Тебетей жерге түшүп келатып, бирөө атайылап өйдө тартып кеткендей, кайра көкөлөп көккө чыгып кетет. Сыйкырбы дейин десең, кадимки эле адамдардын жасап жаткан иши. Эт бышымга буюмду жерге түшүрбөй атып туруу не деген чеберчилик! Бакайдын

жана чоролордун бул не деген укмуш мергендиги. Кадис болуп машыккандарын карачы. Не деген ажайып оюн. Карап турган көпчүлүктүн оозу ачылып, не дээрин билбей, дал болуп турушту («Мусулман, кааныр канча журт, карап турду зарылып, кандай ушу жандар деп, эстен танып сабылып») (С.Орозбаков, «Манас» 3-том, 168-бет).

Оозду ого бетер ачырган керемет аскер оюндарын көрсөтүү андан ары уланат. Жоокер оюну “манас энциклопедиясында” төмөндөгүчө сыпатталган:

“Манас кырк чоросу менен өз өнөрлөрүн көрсөтүп согуш оюнун башташат. Манас алтын доолду урганда сексен төрт жолдошу экиге бөлүнүп бетме-бет турушуп, мылтык октошот. Манас доол урганда сексен төрт мылтык чогуу атылып, чоролордун баары аттан көз ирмемде жерге кулап калат. Атчан калган жалгыз Манас доолду кайра урганда жерде жаткан баатырлар, ачып көздү жумганча үзөңгүгө аяк салбастан доолдун кагылышы менен атка конуп калышат. Манас доол уруп дагы белги бергенде сексен төрт баатыр төрткө бөлүнүп, Бакай жыйырма жигити менен Кыргыз баш болгон жыйырма жигитти качырып кирет: “Карыя Кыргыз акырды, Каар тогуп бакырды, Бакай канды бет алып Баатыр Кыргыз качырды”. Эки топ найзалашып беттешип, акыры Кыргыз тарап бүт аттан жалп-жалп кулап түшөт. Манастын доолу кайра кагылганда, Алмамбет баштаган чоролор ат коюп жетип, тебетей эңгендей, жерде жаткан Кыргызчалдын тобун илип алышып, аттарына мингизиш, алдыда бара жаткан Бакайдын тобун кууп жетип, аттарынан аңтара сайып кетишет. Артынан Ажыбайдын адамдары жетип, Бакайдын тобун атка мингизиш өтүп, Алмамбетти баш кылып, анын жолдошторун бүт аттан сайып түшүрөт. Бакай жигиттери менен жетип келип, Алмамбеттерди атка мингизиш өтөт. Бакайдын тобун Кыргыздын тобу сайып өтүп, жыгылгандарды Ажыбай адамдары менен жетип атына мингизет. Манас дагы доол урганда, сексен төрт жигит экиге бөлүнүп маңдай тескей

турушуп, аленгир жааны колго алып, оройного жебе чалып бири-бирине ок кезешет. Дагы белги болгондо шарт этип саадак тартылып, октой учкан жебелер каршысында турган адамдын бөркүндөгү чогуун кыркып өтөт. Манас урган доолдун үнү дагы чыкканда сексен төртү кылычты кындан чечишип, кыйкырышып жетишип, кылычташа кетишет. Кезектеги доол үнү менен чоролор айбалта менен чабыша башташат. Акыркы кагылган доол добушу менен чоролор жамбыны атышка киришет. Эпосто сүрөттөлгөн жоокердик оюндар айтуучунун гана көркөм фантазиясынан жаралбастан, алар реалдуу турмушка негизделген. Анткени кыргыз эли өзүнүн көчмөн турмушунда ар дайым сырткы баскынчы душмандан коргонууга даяр туруу үчүн мезгил-мезгили менен жоокердик оюндарды өткөрүп, согушка машыгып, такшалып тургандыгы белгилүү. Эпостогу жоокердик оюндар кызыктуулугу менен гана эмес өтө катаалдыгы менен да өзгөчөлөнөт. Жоокердик оюндарда жоокерлер керек болсо өлүмдөн да коркпой тургандыгын, мүмкүнчүлүк болсо өлтүрө чабууга да даяр экендигин көрсөтөт. Көкөтөйдүн ашындагы жоокердик оюндар бир жагынан кыргыздардын согуштук чеберчилигин ашка келген душмандарга көргөзүү максатын да көздөгөн” (Энциклопедия Бишкек 1995, 224-бет).

Бакай жана Чоролордун кадимки цирктин өнөрпоздору өңдүү көрсөткөн оюндарынан улам Кыргыз Республикасынын эл мугалими Бектур Исаковдун бир чети суктануу, экинчи чети таңгалуу менен жазган пикирин да окуп өтөлү: “Мына, чеберчилик деп, көзгө атар мерген деп ушуну айт! Туулганын чачыктарынын жиптери кылдай ичке. Чоролордун башына тийгизбей, туулгаларындагы жиптерди үзө атыш, болгондо да бири эмес, баарынын тең ушундай өнөр бийиктигине көтөрүлүшү жаа атып машыгуунун канчалык сапаттуу болгонуна кабар берип турат. Чапчандык менен кыймылдаган чоролор денесине кылыч да, найза да, айбалта да тийгизишпейт. Мына ушундай жоокер оюнун өткөрүү

Көкөтөйдүн ашына “кыргызды тыптыйпыл чаап алам” деп, адегенде казандагы этти талап жештен баштаган душманды сестентет” (Б.Исаков. Манас таалими. Бишкек, 2008, 40-бет). Чынында эле, кыргыздардын Каркырага чогулган калайык-калктарга демонстрациялап көрсөткөн бул аскердик-жоокердик оюну, тагыраагы согуштук искусствосу “Көкөтөйдүн ашынын” катышуучуларын айран калтырып, ал эми Буруттарды “төбөсүнөн басалы, төрт түлүгүн чачалы” деп кыйынсынган калмак-кытайларды кадимкидей катуу чочутпай койбогон.

Кыскасын айтканда, аштын катышуучулары үчүн күтүүсүз жаңылык болгон бул окуя аркылуу биз Бакайды жаңы жагынан тааныйбыз. Жоокердик оюн Бакайды капыстан бизге белгисиз жаңы кырынан жарк эттирип ачып койду. Чоролор менен кошо андай-мындай дегиче, ачып көздү жумгуча жасаган, көзгө илешпеген шамдагайлыгын, ат үстүндө ок жыландай ойногонун, кылычты чагылгандын огундай чапчаң шилтегинин, жаа тарткандыгы жанда жок кылдаттыгын көрүп, анын аскердик өнөргө атайын машыккан, атайылап каныккан кыраан экенине ынанабыз. Алды жактагы «найза сайып сунууга, ыктуулугу дагы бар» деген мүнөздөмө анын сапатынын ушул жагына басым коюп жаткан тура, көрсө. Бакайдын колунан келген нерсени атайын үйрөтүлгөн эле киши жасабаса, мен баатырмын деген көрүнгөн эле пенде жасай албайт.

Баса, Бакай мындай өнөргө кандайча, кай жактан үйрөнгөн деген суроо туулбай койбойт. Буга байланыштуу мына мобу нерсеге көңүл буралы. Манас баатыр ар дайым «бет алган жоого киргенде, чоролор мыкты турса, өзүмө катар болсо» деп тилейт. Тилеп кана жөн болбой, Манас чоролорду аскер ишине машыктыруу боюнча практикалык уюштуруу иштерин да жүргүзгөндүгү байкалат. Эпостон чоролорго көргөн камкордугуна байланыштуу Манас жөнүндө мына мындай саптарды окуйбуз:

Эрендикти эби жок,
 Тилегенин көрдүнбү!
 Качырып жоого киргенде,
 Бири айнып калбаска,
 Бүлөгөнүн көрдүнбү!
 Эби жок баатыр болсун, - деп
 Сүрөгөнүн көрдүнбү!
 Ары-бери которуп,
 Бүлөгөнүн көрдүнбү!

Үңүлүп терең баам салсак, бул саптардан Манастын ордосунда, кошуунунда чоролорду жоокердик-аскердик өнөргө кайрап-бүлөп, сүрөп такшалткан машыктыруу иштери жүрүп тургандыгын андоого болот. Жогорудагы көпчүлүккө көрсөтүлгөн жоокердик оюндар ушундай машыгуу мектебинин жемиши экендиги баамдалып турат: Бакай ушул машыгуулардан «бүлөнүп», «кайралып» чыккан экен да, көрсө.

Экинчи жагынан, кенедейинде ата-энесинен ажырап, жетимчиликти башынан өткөрүп (С.Каралаевдин варианты), турмушка эрте көзү ачылган Бакай, өз ара тынымсыз чабыштардан, согуштардан арылбаган жоокердик замандын алдыдан чыкчу катаалдыктарына, тагдыр сыноолоруна карата өзүн жаш кезинен күн мурун даярдаган сыяктуу. Орус ойчулу Н.Г. Чернышевскийдин «Эмне кылуу керек?» деген романында Рахметов аттуу каарман бар. Рахметов келечекте күтүп турган турмуштук кыйын-кезен сыноолорго өзүн мыктын үстүнө жатып даярдайт. Бир жагынан таянар тоосу, арка-бел кылар тиреги жок жетимдигин сезген, экинчи жагынан кулчулукта жаткан кыргыз элинин абалына жаны кейиген акылдуу Бакай да, эрдин бекем тиштеп, Рахметовчосунан өзүн болочок сыноолорго, күрөштөргө даярдап, жоокердик замандын жоокердик өнөрүн жердин түбү-Желпиниште жүргөн жаш кезинен эле өздөштүрүп баштаган өңдөнөт.

Эмне үчүн эле жанагинтип, согушта дайыма биринчи катарда, чабуулдун башында, ар дайым жеңиштин, мөөрөйдүн ээси десек.

көрсө, Бакай алдын ала атайын даярдыктан өткөн, уруш искусствосун терең өздөштүргөн, өзүнө өзү ишенген профессионал жоокер экен. Согуштук ийгиликтеринин сыры Бакайдын өзүнүн тубаса эр жүрөктүүлүгүндө, жоокердик талантында жана аскердик чеберчиликке маш болгон кадистигинде жатыптыр.

3. Араник согушунда Бакайдын кытайдын дөө-шаа үч баатыры менен жекеме-жеке беттешкен эрдиги

Ушундай согуштук өнөргө машыккан адистигинен, кыраандыгынан улам Манастын боштондук уруштарында, казаттарында Бакай далайлаган эрдиктерди жасайт. Бакайдын ошондой эрдиктеринин бир экөө менен таанышып өтөлү.

Анжияндын Араник талаасында Манастын боштондук аскери менен баскынчы кытайлардын ортосунда болгон салгылаш «Манастагы» чоң жана кандуу согуштардын бири. Араниктеги дарыя менен тоонун аралыгындагы түзгө кошуундар жык толуп, «адамзат батпай топурап, асманга учуп топурак, найзанын учу жылтылдап, аскердин башы кылкылдап», эки тарап бири-бирине бет келип, кандуу алаамат башталганы турат. Ошондо Каңгайдын Талап деген «мунарадай бою бар» баатыры ат ойнотуп, ортого чыгып: «өлүмүңдү сагынсаң, өңкөй кыргыз барың кел», - деп жекеме – жекеге чакырып, айгай салат. Манастын колу тараптан кыпчактын Көчөк аттуу баатыры кыйкырып алдыга чыгып, Талапка каршы барат. Беттеше келгенде, Талап каршылашына оюнчуктай мамиле жасап, килейген күрсүсү менен бир уруп, Көчөктүн ташын талкан кылып таштайт. Андан кийин кыргыздын каары катуу Талапай деген баатыры айкырып, ат коюп барды эле, Талап дөө аны да жайлап, ат-маты менен бөлө чаап салса болобу. Жеңишке көкүрөк-көөдөнү көтөрүлө түшкөн Талап, ого бетер менменсине чалкалап: «Азыр мага келе бер, Алтайдан келген төрт кыргыз, кайнатайын шорунду, кара жер кылып ордунду» - деп келекелеп, найзасын кесеп, ач кыйкырыкты салып турат. Канкор

Талап менен үчүнчү болуп беттешүүнүн кезеги казактын Соорун балбанына келди. Эки баатыр качырышып келип, кагылышып өткөндө, бооруна урулган найза капталынан чыга түшүп, Соорун атынан кулап түшөт. Мөөрөйү үстөм болгон Талап: «кейитермин жаныңды, кетирермин саныңды, келе бергин соёюн, бириң эмес баарыңды» - деп бакырып, ого бетер мактанып, күлдү чапчып ыргыткан букадай күркүрөп, ортодо албууттанат.

Манастын кошууну тараптын намысына тийгендей кырдаал түзүлөт. Үч баатыры күм-жам болгондон кийин Талапка жекеме-жеке кармашууга атайын уруш ыкмаларына үйрөнгөн Манастын кыраан кырк чоросунун биринин чыгышынын зарылдыгын кыргыз тараптагылар дароо түшүнүшөт. Бирок кырк чоронун ичинен кимиси даап кан ичер Талап менен жекеге чыкмак? Окуянын андан ары кандай өнүккөндүгүн «Манастын» өзүнөн көрүп-билели:

Бар жарагын байланып,
 Жоо жарагын шайланып,
 Кайра жаачу булуттай,
 Каар жүзүнө айланып,
 Кадыр алда кудаа деп,
 Жаратканга жалбарып,
 Уларбозду моюндап,
 Кара сакал коюндап,
 Абекеси эр Бакай
 Атка минсе, ак жолтой
 Атышкан жоодо сан колдой.
 Жортук жүрсө ак жолтой,
 Жоого тийсе, сан колдой, —
 Абакениз эр Бакай
 Уларбозду аргытып,
 Артынан чаңын баргытып,
 Талапка каршы жеткени.
 Талкалайын муну деп,
 Көргөн жерден эр Талап

Көңүлүнө кеткени.
 Көк найзаны көтөрүп,
 Көсөл Бакай жеткени.
 Каңгайлардын Талабы
 Кыйкырган бойдон а дагы,
 Күрсүсүн күүлөп алыптыр,
 Шыпыра чапсам найзасын,
 Кетирем деп айласын,
 Найзага күрсү салыптыр.
 Күрсү келип тийгенче,
 Найзасын Бакай буруптур.
 Жаздым чаап найзаны,
 Күрсүнү жерге уруптур.
 Эми Талап куруптур.
 Курубаса неткени,
 Кекиртекке жанчканда
 Асаба төшкө жабылды,
 Астындагы Тазкүрөң
 Сооруга башы чабылды.
 Кызыл каны шыркырап,
 Тамагынан жел чыгып,
 Найза тийип кыркырап,
 Бөрү тилдүү сыр найза
 Тамактан ары мылгыптыр,
 Чыпалактай кара кан
 Акырек ылдый жылжыптыр.
 Кылычты Бакай алганы,
 Оң тарапка салганы,—
 Карысынан оң колу
 Жерге түшүп калганы.
 Сол колу менен калыптыр.
 Бура тарта бергенче,
 Бакай кылыч салыптыр.
 Бакайдын көргүн ойнуна,

Кылыч тийип мойнуна,
 Башы жерде калыптыр.
 Уларбоз башын буруптур,
 Урушта Бакай туруптур.
 Кангайды кудау уруптур.

Караңызчы, адабий-көркөмдүк жактан алганда, Бакайдын Талап дөө менен болгон жекеме-жеке сайышы кандай образдуу, таасын көрсөтүлгөн. Өзүнчө эле бир тирүү сүрөт. Эки баатырдын урушун кичинекей деталдарына чейин көрүп турасын. Манасчынын кыска жана нуска ырдап, сөз менен чебер тарткан сүрөтүнөн Бакайдын курал-жаракчан сыны, жоого каршы кайра жаачу булуттай каарданган өңү. Уларбоздун артынан бургуган чаң, Талап душмандын акыреги ылдый жылжыган кан көзүбүзгө даана көрүнүп, а түгүл, найза урулган жоонун тамагынын кыркыраганынан өйдө кулагыбызга угулуп турат.

Бул жерде байкасак, үч баатырдын башын жуткан Талап дөөнү кыйратууда Бакайдын күчүнөн да, анын шамдагайлыгы жана ыкчылдыгы роль ойноду. Кутурган Талап дөө жаалданып Күрсүсүн урганча, Бакай озунуп кетти. Бачым курал шилтегенге машыккан Бакай бөрү тилдүү сыр найзасы менен Талапты көз ачып-жумганча алкымга сайып өттү. Бакайдын тездиги жана ыкчылдыгы ушунчалык, көз ирмем өтпөй, Талаптын оң колу карысынан кыя чабылып, башы ийнинен ыргып кетти. Бир сөз менен айтканда, Бакайдын сайышка чыгышы менен Талаптын үстүнө чагылган түшкөндөй эле болду.

Мындан кийин эр Бакай биринин артынан бири кезектешип келген Кангайдын Суксак жана Кеселик деген эки баатыры менен жекеме-жеке салгылашат. Талаптын өчүн алам деп каардана буркураган, көзүнөн жалын күркүрөгөн, «оозунан оту буркураган, көзүнөн жалын шыркыраган» Суксакты Бакай дагы алып түшөт. Айбалта менен салышып, кылыч менен чабышып жатканда, Бакай көзгө илешпеген кыймыл менен жонундагы Көкчыбык мылтыкты ала коюп, оттугун чагууга, милтеге от коюуга үлгүрүп, Суксакты башка атып

жиберет. Суксак Бакайдын күтүүсүз жасаган аскердик амалынан мерт болот. Андан кийинки «кыргызды койбой кырам» деп, каарын чачып, беттешүүгө чыккан. Кеселик дөөгө Бакай күчүн көрсөтүп, аны капыстан чап кемерден кармап, «алты жашар баладай» кылып, ээрден «жулуп» алып, тебетей ургандай жерге уруп кетет. Бакайда чеберчилик да, күч да бар экен.

Жыйынтыктап айтканда, Бакайдын Талап, Суксак, Кеселик баатырлар менен болгон кармашын талдай отуруп, төмөндөгүдөй бүтүмгө келбей койбойсун. Бакайдын уруштагы жеңиштеринин түпкү себеби, анын амал-ыкмаларга бай аскердик чеберчилиги, жоокердик профессионализи менен балбандык-баатырдык күчүнүн бири-бири менен жумуртканын агы менен сарысындай айкалышкандыгында экен. Бакай күчтүн гана баатыры эмес, чеберчиликтин да баатыры экен. Анын баатыр катары өзгөчөлүгү жана күчү ушунда тура.

Жогорудагы Талап, Суксак, Кеселик дөөлөр кармашта Байкайчылап чеберчиликке таянбай, жалаң күчкө таянып, күпүлдөшкөндүгүнөн улам кыргыз баатырынан жеңилүүгө дуушар болушту.

Мына ошентип, Анжияндын Араник талаасында Кангайлар менен болгон согуштун башталышында Бакай өзүнүн ойротто жок оён экендигин көрсөтүп, чоң намыска жарап, Манастын кошуунуна мөөрөй алып келет.

4. «Чоң казатта» жалгыз мүйүздүү бука минген алп Мадыканды жеңүүгө Бакайдын кошкон салымы

Дагы бир мисалга келели. «Манастагы» айтылуу «Чоң Казат» согушунун атак-даңкы кимге маалым эмес. Кытай-калмактын алыскы Кангай аймагында, Бээжинге жакын жерде «Чоң Казат» урушунун өртү алоолоп күйүп, өзүнүн чокусун жетип турат. Манастын кырк чоросу алиги «Көкөтөйдүн ашында» көпчүлүккө ойноп тартуулашкан аскердик-согуштук өнөр-чеберчиликтерин дал

ушул Чоң Казаттын кандуу майданында иш жүзүндө көрсөтүшөт. Башкасын айтпай, мобу нерсени эле белгилеп өтөлү. Кытайдын баатырлары, дөөлөрү, алптары менен болгон кагылышта кокус достордун ичинен бирөөлөр жерге кулап калса, чоролор тулпары менен эликтей секирип жетип, жыгылганды жерден кыргыйча илип алып, андай-мындай дегиче, ачып көздү жумгуча атына кайра мингизип, ажалдын оозунан куткарып кетишет. Маселен, капыстан капталдан чыга калып, Коңурбай Чубак баатырды көмө коюп өтөт. Жерге учуп түшүп, душмандардын талоонунда калмак болгон Чубакты Манастын баатыры Агаяр көтөрө салып, Көгала тулпарга кайра «кондуруп», кызыл чоктун ичинен алып чыгып кетет. Душмандын Мадыкан дөөсү кадимки Эр Төштүктү ат үстүнөн аңтарып таштайт. Аңгыча Мадыкандын качыр минген Коенбоз деген куралдашы качырып келип, Төштүктүн башын кесээрде, Манас баатыр куштай учуп жетип, Коенбозду ыргыта сайганга үлгүрүп, ал эми Чубак болсо, жөө калган Төштүктү бир заматта атка мингизип, өлүмдөн куткарып калат. Кызыл кыргында Карткүрөң тулпарынан кулап, кырсыкта калган Ажыбайды кытайлардын курчоосунан Сыргак куткарып алып чыгып кетет. Жанагы Мадыкан дагы күчүн көрсөтүп, казактын Көкчө баатырын ат үстүнөн ыргыта койгондо, жерге оонап калган Көкчөгө Бакай баатырдын кандайча жардамга келгени «Манаста» мындайча көрсөтүлөт:

«Эр Көкчөгө кан Бакай,
Элден мурун жетти эми.
Көк тулпарга камчы уруп,
Көп кытайга жеткизбей,
Айдаркандын Көкчөсүн,
Көкалага мингизип,
Аман алып кетти эми».

«Чоң Казатта» чоролордун алиги «Көкөтөйдүн ашындагы» согуш оюнундагыдай шамалдай тез, ылаачындай ылдам кыймыл-аракеттерине тандансак, экинчи жагынан Манастын баатырларынын бири-бирине күйүмдүүлүгүнө, бир-бирин

кысталышта таштабагандыгына, «жебеден мурда жетип», бири-бирин коргогон, сактаган ынтымагына суктанбай койбойсуң.

Өйдөтө Мадыкан дегенди оозандык. Мадыкан деген ким? Мадыкан деген алышкан менен ал жетпеген, күрөшкөн менен күч жетпеген, ок өтпөс темир тон кийген, башында жалгыз мүйүзү бар «чоңдугу тоодой көк буканы» минген алп, дөө, кытай баатырларынын эң кыйыны. Ушул Мадыкан букасын өңкүлдөтүп минип, согушка кирип, кыргыз аскеринин кыйласын кырып-жоюп, талкалап жиберет. Манастан башкасын бучкагына теңебейт. Чоролордун жабыла кирип, сайган найзасын тоотпойт. Акырында, бир кытайга алым келбей калдыбы, деп Манас ызаланып, намыстанып, бардык күчүн жыйнап, Мадыканды качырат. Мадыкан көк букасына камчы уруп, Манасты беттейт. Манаска ушул ирмемде жардам керек экенин сезген кыраан Бакай тулпарына камчы уруп, таштай «зырылдап» учуп барып, Мадыканды Манастан мурда капталга сайып өтөт. Бакайдын артынан жебедей учуп жете келген Алмамбет, Чубак, Эр Шууту үчөө да катар сайып өткөндө, көк букасынын тизгини колунан чыгып, үзөңгүдөн буту тайып, Мадыкан оңбой калат. Ал аңгыча болбой, Манас Аккула менен зыргытып келип, сыр найзасы менен кытайдын алпын көк букасынын үстүнөн учура коюп өтөт. Коңурбай жерге оонаган Мадыканды куткарууга ашыгат. «Ошол чакта эр Бакай, ач болотун колго алып, айкырып мурун жетти эми, жеткен жерден Мадыны, башын кесип өттү эми».

Мына ушинтип, Бакай «Чоң Казатта» Манастын эң каардуу, эң күчтүү тажаал жоосу Мадыкан алпты жеңүүдө чоң роль ойнойт. Дегеле, Бакай «Чоң Казат» согушунун бардык этаптарына активдүү катышат. «Чоң Казатта» жана башка майдандарда (мисалы, Текес кан, Орго кан, Акунбешим, Шоорук, Алооке менен болгон уруштарда) Бакайдын согуштук өнөргө машыккан жоокердик-баатырдык керемет сыпаттарынын убайын Манастын кошууну далай жолу көрөт.

«Жоону сайса ким сайды, аты калды Манаска» деген эл ичинде калган сөз, Бакайга карата алганда, кашкайган чындык десек жаңылышпас элек.

Корутундулап айтканда, улуу «Манас» эпосун үнүлүп баштан-аяк окусак, Бакайдын көп кырдуу инсан экенин байкайбыз. Казат, майдандарда ал досторго жана душмандарга кыраан чоро, жалындаган жоокер, согуштук айла-амалы күчтүү жалтанбас баатыр катары таанылып, көбүнчө, аскердик жөндөм-таланты жагынан ачылып көрүнөт. Белгилей турган нерсе, Манастын казаттарына Бакайдын жан-дили менен, чын жүрөктөн чыккан демилгелүүлүк жана активдүүлүк менен катышканы байкалат. Анын тилегени, көксөгөнү – жеңиш. Тыншасак, Бакайдын жүрөгү «жеңиш», «жеңиш», «жеңиш» деп согуп турат. Ал өзүнө атак-даңкты каалаган жери жок. Жеңиш кыргыз элине керек. Бакай өзүнүн бир боор эл – журтуна келе турган жеңишке, жакшылыкка, эркиндикке ашыгат. Ала-Тоо ата журтуна, ак калпак кыргыз элине келе турган боштондук жеңиши жөнүндөгү улуу мүдөө, үмүт-тилек – Бакайдын согуштагы «Манастап» ураан чакырган жоокердик жогорку активдүүлүгүнүн, «боркулдап» кайнаган баатырдык энергиясынын жана оптимизминин булагы.

III. БАКАЙДЫН АКЫЛМАНДЫГЫ ЖАНА ДИПЛОМАТТЫК АЙЛАКЕРЛИГИ

1. Балалык, жаштык чагында Бакай кандай турмуш мектебинен өткөн?

Манас менен Бакай бири-бирине тууган дагы. Бакайдын атасы Бай менен Жакыптын атасы Орозду бир ата, бир энеден. Мына ошентип, Бакай Манастын чоң атасы Ороздунун бир тууганы – Байдын баласы, демек, Бакай Манастын агаларынан болуп чыгат.

Бакайдын атасы Бай Манас төрөлгөн учурда Кашкар тараптагы бир аймакта күн кечирип жүрөт (С.Орозбаковдун варианты боюнча). Күндөрдүн биринде Бай өз бир тууган агасы Ороздунун баласы Жакыпты издөөгө ниеттенип, өзүнүн уулу Бакайга кеңеш салат. Анда жаш Бакай мындай дейт:

“Баласы Бакай кеп айтат,
- Барыңыз, ата, деп айтат.
Болот деп угам эли бай,
Малга жакшы жери жай.
Өзүбүз жерин чалалык,
Ошондо жакшы жер болсо.
Ороздуга кабар салалык,
Аларды да чакырып.
Кашыбызга алалык,
Быйыл он үч жыл болду.
Бай Жакып белин бууду деп,
Уктум эле уламыш.
Чыйырдынын катыны,
Шакан эркек тууду деп.
Ошондогу баргандан,
Ат чабышкан балдардан.
Барып келдик анда деп,
Олжо алышкан чалдардан.
Ошондо мен уккамын,

Ойноп жүргөн балдардан.

Башка Жакып болбосо,

Байкай турган бир кеп го.

Бөлөк Жакып болбосо,

Ойго алышың сизге эп го.

Баргын ата, көрүнүз,

Алтай деген кайда деп

Айныбасын көөнүнүз”.

Уулунун атасына берген бул жообуна үңүлүп баам салып көрсөк, Бакайдын жаш кезинен эле акылдуу чыккан жан экени баамдалат. Жаш болсо да, Алоокенин чапкынынын айынан ар кайсы жака айдалып чачылып кеткен аталаш туугандары жөнүндө ойлонуп толгонгондугу, туугандарды бир жерге чогултуп топтоо жөнүндө ой жүгүрткөндүгү, Жакып жөнүндөгү алыстан угулган айың-кабарларды жыйнап жүргөндүгү, ыраак деп айбыкпай, Алтайга аттануу тууралуу атасына чечкиндүү айтканы, ушулардын бардыгы Бакайдын алыска ой чурката билген, кеңири ойлонгон, зендүү, сергек экендигинен, бала кезинен кенен акылы бар жөнтөк экендигинен кабар берип турат.

Бала кезиндеги Бакайдын мына ушундай акылдуулугу Манаска кошулгандан кийин турмуштук тажрыйба менен улам күчөп, өөрчүп-өнүгүп отурат.

Турмуштук тажрыйба демекчи, Саякбай Каралаевдин вариантында Бакайдын балалык, жаштык кездеги өткөргөн турмуштук окуялары, тарых-таржымалы, тажрыйбасы башкача айтылат. Алды жакта кеп болгондой, Бакай алты айында энесинен ажырап, бир жашында атасы Бай өлүп, жетим калып, жердин түбү-Желпийиште гумандуу карыя Олуят чалдын колунда багылып, чоңоёт.

Жалындаган жаштык кезинде далайлаган жерлерди кыдырып, нечендеген өлкөлөргө сапарлап, "узун элдин учун, кыска элдин кыйырын" көрөт. Манаска айтып берген өмүр таржымалынан эл жер кыдырып жүргөн чагында, Бакайдын те жердин түбүндөгү Мисир жана Багдат шаарларында болгондугунан, Кытайдын Чон

Бээжинине жети жолу сапарлап барып келгендигинен кабар алабыз. "Төгөрөктүн төрт бурчун" кыдырып, далайды көргөндүгү жөнүндө Бакай өзү минтип маалымдайт: "Медияндын беш бурчун, беш айланта чалгамын, кургагы жок көл көрдүм, бир тамчы суу табылбас, кырк күнчүлүк чөл көрдүм", «Ай-ааламдын баарысын, он эки жылы кыдырдым, мен көрбөгөн элим жок, мен тийбеген жерим жок». Кыскасын айтканда, байкаса, "Манас" эпосундагы кыска жана нуска кабарланган бул биографиялык таржымал Бакайдын акылман болуп асмандан дапдаяр түшө калбагандыгын, анын көрөңгөлүү акыл-эси көптөгөн турмуш мектептеринен өтүп, курчугандыгын кыйыткан сюжеттик мотивировка сыяктанат.

Ырасында эле, "сүйлөй, сүйлөй чечен болот, көрө, көрө көсөм болот" дегендей, Бакай жаш кезинен бөтөн жер, бөлөк элдерди көрүп, түркүн жашоо-турмуш, түркүн маданияттар менен таанышып, сабатын ачып, кат таанып, тил үйрөнүп (Эпосто Бакайдын кат окуган сабаттуулугу, бөлөк тилди билген өнөрү тууралуу да кабарлар кездешет), көзү ачылган. Мисир, Багдатты үч жыл, Чоң Бээжинди бир нече жолу кыдырып, араб, кытай цивилизацияларына күбө болуп, ар түрлүү калктардын өкүлдөрү менен баарлашып, аң сезими ойгонуп, кругозору, түшүнүгү кеңейген, ой жүгүртүүсү тереңдеген, акыл-эси байыган адам экен. Тубаса чыгаан акылы мына ушундай турмуш сабактары менен курчуп, байыгандыктан Бакай Манастын чоролорунун арасында "Туйбаганды туйгузган туйгун, билбегенди билгизген билимдүү", деп аталып, баркталып отурат.

2. Айрылганды эптеген, бузулганды кураган, үзүлгөндү улаган

Адамзат коомундагы инсандар аралык жана жамааттар аралык мамилелер дайыма чайпалып турган, көбүрүп-жабырып толкуп турган өзүнчө бир стихия го. Бул стихияда калагынды абайлап шилтешиң керек. Өз ара мамилелердин толкуган океанында кээде

астыңа заңкайган муз аскасы туруп калат. Муз асканы жарып өтөм деп өжөрлөнүп, сүзгүлөсөң кайыгың кыйраар. Айлакерлик асканы сүзгүлөөдө эмес, аны айланып өтүүдө турат.

Кээде муз аска төгүлгөн мээриминден эрип кетиши да мүмкүн. Ачкычын тапсаң, катууну жумшак менен жеңишиң этимал.

Бирөөнүн айылына жуучу болуп барсаң, үй ээсине «кызынды келин кылып алалы деп келдик» деп түз айткандан көрө, сөзүңдү «Манастагыдай»: **“каз баласы сенде бар, кара ылаачын менде бар, куу баласы сенде бар, куу ылаачын менде бар”** - деп айтканда, адамдык алака – катыштардын дүйнөсүндө мамилелешүүнүн ачкычын таба билүүгө үйрөнгөн, байкабай туруп баспаган, билбей туруп шашпаган, татаал түйүндөрдү кылдаттык менен чечкен, кээде артка чегине билип, кыйын кырдаалдарды «камырдан кыл сууругандай» жайгаштырып, ортого данакер болуп, коомдо ар дайым позитивдүү роль ойногон тубаса дипломат инсандар болот. «Манас» эпосунда ошондой таланттардын бири бул - Бакай. Бакайдын мындай артыкчылыгын айланасындагылардын бардыгы моюнга алат: маселен, кырк чоронун бири Бозуул “ажырап кетер кезинде, Абакем Бакай эптеген”, деп ылакап кеп кылып айтса, ал эми Манастын өзү болсо, **“акылга дыйкан өзүңүз, ар качандан бир качан, насаат бизге сөзүңүз, көрүп турат көзүңүз, калба катуу бар жерде, так ушундай тар жерде, дары болгон сөзүңүз”**, деп Бакайдын өзүнө чын пейилинен айтып турат. Кыскасы, бекеринен ал эпосто **«айрылганды эптеген, бузулганды кураган, үзүлгөндү улаган»**, деп мүнөздөлгөн эмес. Чынында, бул Манасчынын гана кооз сөзү эмес, мындай мүнөздөмө Бакайдын сюжеттеги реалдуу жүрүм-туруму, конкреттүү иш-аракети менен бекемделет. Эмесе, кеп кезегин мисалдарга берели.

3. Бакайдын Бээжинде Манаска берген кеңеши

Бакайдын инсан катары өзгөчөлүгү – ар дайым кырдаалдын «жүрөк кагышын» туюп тургандыгында. Эгер кырдаал, шарт өзгөрсө, мурдагы чечимдерге жармашып тура бербей, учурдун талабына ылайык жаңы кадамдарды жасоо кажет, дейт Бакайдын логикасы. Кырдаалдын тилин таап кетсең, жеңишке жетишкениң.

«Чоң Казатта» Манастын кошуундары душмандардын башына алаамат салып жүрүп отуруп, акыры, Бээжинге жетет. Калмак-кытай аскеринин «бели» сынат. Абал жагдайдын өзгөрүп жаткандыгын көрүп турган Бакай мурдагыдай эле чабуулду уланта берүү керекпи, эки жактан тең курмандыктар улана бербейби? деп ойлонуп турат. Ал аңгыча Кытайдын башкаруучулары чогулуп кеңеш куруп, жеңилгендиктерин моюнга алышып, андан соң не бир түркүн тартуулары менен кыргыз аксакалдарына келип, жарашууну өтүнүшөт, жансоого сурашат. Душман да болсо жыгылса, аны кордобоо керек деген илгертен калган наркты эсине тутуп, Бакай Манаска төмөндөгүдөй кеңеш менен кайрылат:

“Карыя Бакай кеп айтып:

Кабыл кылгын тартуусун,
 Кабылан Манас деп айтып.
 Капыр да болсо кандуу журт,
 Качантан берки камдуу журт.
 Кытай да болсо кылым журт,
 Кырааным менин сөзүм тут.
 Коркуу түштү акыр деп,
 Коюңуз эми, баатыр деп.
 Акылман Бакай айтып кеп,
 Кыздан тартуу берген соң,
 Кырып ийсек кээ болот.
 Алты канды чогултуп,
 Кылсак акыл не болот?
 Акылдашып алалык,
 Жоодуратпай буларды,

Жообун берип салалык.

Арстаны Манас акыры,

Туура келди баатырга,

Бакайдын айткан акылы” (С. Орозбаковдун варианты).

Чогулуп акылдашалы, алты хан менен кеңешели, кытайдын кылым карыткан түптүү журту менен эсептешели, эми оң колундун ачуусун сол колуң менен токтотоор кезиң келди. Бөөдө кан төгүлбөсүн, ченем-чекти билели, жеңилдик деп, тартуусун тартуулап, алдында жүгүнүп, кансырап турган жандарды, жоо болсо да кордоо, тебелеп-тепсөө кыргыздын наркында жок деген Бакайдын ою жана кеңеши алысты мээлеген, бардыгын тегерете карап акылдын даанышман акыл-кеңеш. Бакайдын акылына муяп, ыксыз кан төкпөй чабуулду токтотуп, Манас жеңилген душман менен жарашууга барат. Демек, эпосто “Чоң Казат” урушу да, акырында, Бакайдын акылман кеңеши менен ыгы жок узарбай, өз учурунда токтоп, аягы жарашуу менен тамам болот.

Ушул жерден “Манас” эпосунун башталышындагы Алооке хандын кыргыздарга салган алааматы эске түшпөй койбойт. Алооке кыргызды кызыл-кыргын кылып, мекенинен ажыратып, туш-тушка чилче таратып, тентитпеди беле. Мына, келме-кезек деген чын экен. Эми ошондой тагдыр Алоокенин өзүнүн башына түшүп, Бээжинге Манас чабуул коюп келип отурат. Бирок Алооке хандын карамүртөздүгүн, ааламда жок антигуманизмин кыргыздар Бээжинде кайталаган жок. Жеңилген Алооке менен Коңурбайдын эли-журтуна жеңүүчүлөр тараптан гумандуу мамиле жасалды. Мунун өзү кыргыз улутунун, анын уулдары Бакайдын, Манастын рухунун айкөлдүгүн, улуулуугун, гуманизмин айкындап турбайбы.

4. “Алты хандын” айласын тапкан Бакай

Адамдардын ортосундагы мамилелерде атаандаштык деген нерсе бар. Бул негизи жакшы нерсе. Бирок атаандаштык деген

нерсени бийлик-байлыкка кумарлануу, өзүнө сын көз менен карабаган жеке амбиция, өз күчүн ашыра баалоо, «асмандагы айды алууга» атаан кылып менменсинүү, көралбастык, ич күүдүүлүк сыяктуу илдеттер коштоп алса, анда андай атаандаштык, акыры, кайгылуу натыйжаларга алып келиши мүмкүн. Тилекке каршы саналып өткөн ушул терс көрүнүштөр, образдуу айтканда «көөнү бузук» атаандаштык адам баласынын табиятына илгертеден таандык болуп келет. Пенде жаратылышына мүнөздүү бул кунарсыздык адамзат балдарынын тарыхында далайлаган драмалык окуялардын жана кандуу кагылыштардын себепчиси болгон. Адам жамаатына мүнөздүү ушундай «мыйзамченемдүүлүк» Манас заманында да өзүн көрсөтүп, «баш көтөрүп», көрүнөөгө чыгып келбеспи.

Жанагы «он эки хандыктагы» Манастын айрым вассалдары бир күнү ниеттери бузулуп, өздөрү такка отургузган жогорку өкүмдарга атаандашып, ага көз артышып, анын ийгилигин, биринчилигин көрө алышпай, жок шылтоолорду таап күнөөлөшүп, Ажону чаап, кереге-уугун кыйратыш, келин-кызын ыйлатыш үчүн кол курап (С.Каралаевдин варианты), Таласка аттанышат. «Алты хан» тыштагы калмак-кытай сыяктуу азуулуу жоого айбат көрсөтүп, өздөрүнө бел, туу болуп турган Манастын стратегиялык ордун унутушат. Ичтеринен бузулган алты хандын аскерлери менен Манастын аскери Таласта бетме-бет келип, кан төгүлө турган болот. Кытай – калмак менен согуша тургансып, бул эмине кылганыңар, деп Ажыбай алты ханга күпүлдөп бир тиет.

Боордош түрк-мусулман журттарынын ичинде өрт чыгып, ички ынтымак ыдырап, туруктуулук бузуларына, ошондой эле Алмамбет, Чубак, Сыргак баштаган кырк чоронун «көтөрүлүшчүлөрдү» быт-чытын чыгарып, ташын талкан кылып коёруна көзү жеткен Бакай шашылып ортого түшүүнү чечет. «Кыялы келсе кырк чоро, ушул турган элимди, кыргын кылып өтөт», деп ичинен ойлонгон акылман Бакай кырк чорого минтип кайрылат:

«Айланайын кырк чоро,
булардын кандары акмак эмеспи,
калың журтта не жазык?
Кыйратып кырып коёрго
Кытайдын журту мында жок!»

Бакай Манас менен алты ханды (Жамгырчы, Көкчө, Үрбү, Санжыбек, Музбурчак, Төштүк), бетме-бет жолугуштуруп сүйлөшүүнү, баарлашууну сунуш кылат. Бакайдын сөзү эки болбой, бул жумуш жүзөгө ашырылат. Натыйжада, келип чыккан конфликт, акыры, өз ара түшүнүшүү, жарашуу, элдешүү, чай үстүндө ынтымакташуу, алты хандын өз жаңылыштыктарын туюнушу, жана да Манастын туусу астында бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып, бир муштумга биригип, «Чоң Казатка» аттануу бүтүмү менен аяктайт.

Жогоруда келтирилген саптарга дагы бир жолу үнүлөлүчү. «Ушул турган элимди», деп Бакай ойлонуп жатат. Мындан түрк эл-журттарынын бардыгын өз элим деп санаган, бардыгына тең караган Бакайдын кенендигин туюп турабыз. Ушул боордош эл-журттун аскер болуп, алты ханды айласыз Таласка ээрчип келгендигин, бул букараларда жазык жок экендигин, бул жерде күнөө Манас менен урушууну көксөп, көздөрү тумандаган көпкөн хандарда экендигин көзү ачык Бакай сезип турат. Кокус кырылып кетсе, бул жазыксыз элдин убалы кимге? Хандарды Бакай «акмак» деп атады. Букараларынын убалын ойлобогон, түрк калктарын эки чайнап, бир жуткусу келип турган тыштагы азуулуу жоону тоо болуп тосуп турган Манасты жок кылуу мүдөөсү, ич ара чабыштын отун тутандырып, сырттагы көз арткан душмандарга өз эрки менен кайрадан күл болуунун жолуна түшүү акмакчылык, а түгүл «балалык» эмей эмне. Ушулардын бардыгын ойлоп, санаасы санга бөлүнгөн Бакай ортого жагылган отту өчүрүүгө ашыкты. Бакайдын алты хандын чатагын басуудагы ролу «Манас энциклопедиясында» да: «Чоң казаттын алдында Манасты чабабыз деп күүлөнүп келген алты кандын колу менен Манастын кырк чоросунун ортосунда боло турган кандуу кагылышты да Бакай токтотот.

Калың элде жазык жогун, күнөө аларды баштап келген кандарында экенин, жазаласа ошолорду жазалоо керектигин айтып, чоролорго чабуул жасаттырбайт», деп тура белгилеген.

Бир сөз менен корутундулганда, Манас менен «алты хандын» ортосунда келип чыккан конфликттин өртүн өчүрүүдө Бакайдын азыркыча айтканда, диалог саясаты иштиктүү роль ойноп, тирешкен тараптардын жанагинтип жарашуу келишимине келип, мунун натыйжасында, «он эки хандыктагы» түрк калктарынын стратегиялык биримдиги сакталып калды.

5. Алмамбет менен Чубактын чатагын басууда Бакайдын ролу же даанышмандын биримдик философиясы

Конфликтүү, карама-каршылыктуу кырдаалдардагы Бакайдын даанышман жүрүм-туруму, айрыкча, «Чоң Казат» жүрүшүнүн учурундагы «Алмамбет менен Чубактын чатагы» аттуу сюжетте унутулгус болуп, эсте калат. Окурмандарга маселенин жайын түшүндүрүп өтөлү. Кеп мында. «Чоң казаттын» алдында «Каңгайды билген өзүң бар, кабылан Алмам жолду чал», деп Манас Алмамбетке өчөшкөн жоону жайлаган, өлүмдөн кайра тартпаган сырттан заада Сыргакты кошуп берип, чалгынга жөнөтөт. Бирок ошо тушта Манастын кошуунунда ойго келбеген опосуз иш болот. Ырамандын Ырчуул, тебетейи чоктуу уул, айтар оозу шоктуу уул Акбалтанын Чубагына келип: сен Чубак нойгуттан чыккан кыраан элең, кыргызга кызматың өткөн чыгаан элең, бу сен качантан бери кеп-кеңештен калгансың? Эмне үчүн чалгынга сен барбай, Алмамбет калмак барат? Алмамбет кулдан эмнең кем? – деп айтып, баатырды ардантып, намысына тиет. Ырчуулдун сөзү катуу таасир кылып, Чубактын көөнү дароо бузулуп, намысы ойгонуп, жини кайнап чыгат. Терең баам салбай сезимге алдырган Чубак эмне үчүн журтунан тентиген калмакка ишеним көрсөтүлүп, мен кеп-кеңеште жокмун? Алмамбет кетип чалгынга, артында калчу мен белем, бөлөк-бөтөнгө тобумду башкартып, тизгинимди

бербеймин. Кантип муну жөн коём, артынан жетип, Алмамбетти соём, деп көк тулпарын шарт минип, доолбасты тарс коюп, айкырыкты салып чаап жөнөйт.

Кошуунунун ичинде бузук иш башталганына тынчсызданган Манас Бакайга кайрылып: абаке акылга дыйкан жан элениз, сөзүңүз жанга дары эле, Чубакты токтотуңуз, дейт. Караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан кемеңгер Бакай Чубактын алдынан чыгып: ай-ай, балам, куру бекер арданганыңды токтот, ачууга алдырба, Куш канаты менен учуп куйругу менен конот. Манастын Манас болмогу экөөбүздөн. Биз ичибизден бузулсак, пил да болсок жыгылабыз, миң да болсок кырылабыз. бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет. Алмандын шагы сынбасын, анын кылган кызматы сен үчүн да, мен үчүн да. Кыргызга кызмат кылып аткан Алмамбетке кыйкырып каршы барганың кандай? – деп зекий сүйлөп, насаатын айтат. Ангыча, булардын жанына Манас барып калат да, куру убара тартып күүлөнүп алган Чубактын жоругуңа бир чети күлүп, бир чети капааттанып: Чубагым, чуу көтөрбөй бу күндө, билгичтик кылар убагың дейт. Каны кызып турган Чубак: Кеңештен Чубак калганы, *Алмамбет тизгин* алганы. Он үч жашымда Алтайдын Арал көлүндө өзүң меңен кошулдум эле, антташкан сөз кана? Ак болот мизин жалаштым, намысың бирге талаштым, ар душман менен алыштым, намыстан кайдан калыштым? Күлүгүм Манас сен болдун, күймөлгөн чобур мен болдум, күйгүзүп Манас не болдун? – деп Манаска нааразылыгын, дооматын айтып күпүлдөйт. Буркан-шаркан түшүп бугу чыга түшкөн Чубактын оолукканы бир аз пастай түшөт. Ошондо Манас кой, муну Алмамбетке беттештирип, ичиндеги кыйшыгын түзөйүн, экөөнү элдештирейин, чалгын эле десе, кайгуулга үчөө бирге жөнөшсүн деп ойлоп, Чубакты алып, атына камчы уруп, алдыга жөнөп калат.

Арт жакта күүлөнүп чаап келатышкан Манас менен Чубакты көргөндө, «ишенбеген кишидей, аркамдан чабыш не жумуш? - деп Алмамбет бушайман боло түшөт. Жакындап келгенде ал Чубактын

ачууланган түрүн байкап, Акбалтанын уулунун эрегишип, чатак чыгарганын туюп коет.

Чубак Манастан бута атымдай алдыга бастырып келип, Сары-Белдин кырындагы Алмамбет менен Сыргакка салам айтканда, Алмамбет алик албай, тетири карап отуруп алганы. Алик албаган Алмамбетке Чубак ого бетер ачуусу келип, ал дагы далысын салып, ичинен шакардай кайнайт! Ушул тушта «элдүүнүн баары эр экен, не десе кеби эм экен, элинен азган жигитке, эртелеп өлүм эп экен»,– деп Алмамбеттин каңырыгы түтөп турду. Ушул жерден Манастын, Сыргактын, Чубактын алдында Алмамбет кыргызга арам ою жок чын дилинен кызмат кылгандыгын айтып, ошондой актыгына карабай Чубак сыяктуу шектенгендердин бар экенин өкүнүч-арман кылып, ачуу сөз менен буркан-шаркан түшүп, ички сырын төгүп таштайт. Алмамбеттин чын ыкластан чыккан сырын уккандан кийин Чубак ойлонуп, бара, бара жоошуп, абайсыздык кылып, жаңылышкандыгын түшүнөт. Акыры, Алмамбеттен кечирим сурап, экөө жарашат.

Алмамбет менен Чубактын чатагынын басылышында Манас да роль ойнойт. Бирок терең карай келгенде, бул жерде Бакайдын Чубакка айткан жогорудагы кеңешинин чоң ролу бар. Баатыр ачууланып турганда айтылса да, Бакайдын:

“Кыйырындан карыш жылган жок,
Кыйыктанба, Чубагым,
Кытайга кызмат кылган жок!
Калкындан карыш жылган жок,
Каарданба, кан Чубак,
Карайлап келген Алмамбет
Капырга кызмат кылган жок!
Кылган кызмат өзүңкү,
Кыргызга түйшүк салганың,

Кыйшык деймин өзүңдү,” деген күйүп-бышып айткан сөздөрү түпкүлүгү акылдуу. Чубактын баары бир көөнүндө турду. Жаалданган баатырдын ички дүйнөсүнө изин түшүргөн Бакайдын

бул калыс сөздөрү Чубактын Алмамбет менен жарашышына астырган таасирин тийгизген факторлордон болду. Алмамбеттин ачуу-тарыныч аралаш жанагинтип чын жүрөктөн айткан ички сырынан улам Чубак Бакайдын жанагы алды жакта өзүнө берген кеңешинин кадиксиз тууралыгына акыры ичинен ынанат.

Манас биринчи иретте, адамдагы иш билгиликти, азыркыча айтканда, компетенттүүлүктү жогору санайт. Ошон үчүн Чоң Казат алдында Чубак өз эмеспи, кайгуулга ушуну жөнөтөйүн дебестен, Алмамбеттин артыкчылыктарын баалап, чоочун элдин сырын, жердин уусун билген тажрыйбалуулугун, жетиктигин акылга тутуп, аны чалгынга жиберип, калың аскерди башкартып жатат. Бакайдын кенендиги жана кеменгерлиги айкөл Манастын дал ушундай чечиминин тууралагын бурчатпай түшүнгөндүгүндө жана чындыкты бардыгынан жогору коюп, Манастын мындай аскердик стратегиясын жан дилинен колдоого алгандыгында болуп олтурат.

Стратегия демекчи, ушул жерден мына мындай бир ойду айтып өтмөкчүбүз. Бу Бээжинге жасалып отурган “Чоң казат” жүрүшү эмне деген жүрүш? Баскынчылык согушпу? Жок. “Чоң казат” – бул кыргыз элинин көз карандысыздыгы үчүн Манастын боштондук согушунун уландысы дээр элек. Себеби карабайсызбы, калмак-кытайлар “Көкөтөйдүн ашында” өздөрүнүн кыргызга душман экендигин толук дадилдеп көрсөтүштү. Бул аз келгенсип, аштын акырында кыргыздын Каркыранын бетиндеги калың жылкысына тийип, күтүрөгөн сансыз төрт түлүктү үркүтүп айдап, Текестин суусунан кечип өтүшүп, “эми эр болсо бурут келсин, - деп, эрмектешип көрсүн, -деп”, өз мекендерин коздой чаң ызгытып жөнөп кетишет.

Ошондо калмак-кытайдын бул кылыгына Манастын каны кайнап, өрттөй көзү жайнап, эрдин кесе тиштеп, “каалгадай кашка тиш, бөлө-бөлө чайнаган”. Айкөлүң акыл токтотуп ойлонот: Канчалык агарайын десем да, бул караан калган жоо карарганын койбойт экен го, ардактап ашка чакырсак, тоодой кылып эт тартсак, кызыл алтын мал берсек, кызыл куйрук нар берсек да кылып турганы бул. Бизди эл деп санабайт экен го, кастыгын калтырбайт

экен го! Эми бу калмак, манжуу кутуруп, кыргызды көздөй жутунуп, кайра келбей койбос, калайманды салбай койбос. Эми басына берсек болобу, башчысын кармап соелу, кызыккан экен кыргызга, кыйынсынган кысталактарга кыргын салып коелу, талкаланып тыналы, биротоло баш көтөргүс кылалы, тагдырга жазган жазууну, көрүшө турган күн окшойт, ажал жетип, күн бүтсө, о, журтум өлүшө турган күн окшойт!

Бээжинге карай “Чоң Казат” жүрүшүнүн эмне үчүн болуп жаткандыгын Манастын ачуу аралаш, сары убайымга баткан ушул ой толгоосунан улам түшүнүп койсок болот. Бирок маселенин тереңин дагы да айкын туюнуш үчүн мына мобуга көңүл буралы. Шапак Рысмендеевдин вариантында “Алты хан” аскери менен Таласка келип, жалпы эл чогулган жыйында Манас сөзүн калмак-кытайдан баштап мындай дейт:

Кечээ Көкөтөйдүн ашында,

Унутугус иш кылды.

Талап алды айылымды,

Өлтүрүп кетти бегимди,

Уктунарбы кебимди,

Таап кетти эбимди.

Бээжиндеги Коңурбай

Канды казат кылалы.

Мелтиреген тозоктон,

Жанды азат кылалы.

Дүүлдөгөн Кытайга,

Жүрүп казат кылалы.

Дүркүрөгөн тозоктон,

Жанды азат кылалы.

Манастын бул сөзүнөн кандай ойду, философияны туюнууга болот? Көрсө, кыргыз көз карандысыздыкка жетишип, башы азат болгону менен жаны азат боло элек экен. Өзү тышынан эркин болгону менен жаны эркин эмес экен. Ырасында эле, жанындагы үстөмчүл империя күнкөрсүздугунду моюнга албай, кайра кылычын кесеп, дайыма чабуул коюуга ыкыс берип турса, кантип

санаасыз жашайсың, кантип жаның азат болот, кантип өзүңдү эркин сезесиң? Азаттыктымын деп кантип бейпил жатасың? Бул жерде кыргыздын жан дүйнөсү кыйналып жатпайбы. Жан дүйнө тынч алып, уктабай жатпайбы. Мына ошон үчүн Манастын жалпы элге “жанды азат кылалы” деген кайрылуусунда чоң философиялык маани жатат. Чыныгы азаттыкка жетишүү үчүн, эркин жүрүп, эркин уктап, жанды жай алдыруу үчүн маңдай жагында тишин кайрап, арстандай сени карай секирүүгө даяр турган жоонун белин сындыруу, калмак-кытай феодалдарынын согуштук машинасын өз уюгунда кыйратуу, биротоло баш көтөргүс кылып тынчытуу, Кытайда да, кыргызда да санаасыз бейпилчилик турмушту орнотуу милдети алдыга “айкүрүнөн” туруп калды. “Чоң казат” зарылчылыктан чыкты. Мына ушинтип, Бээжинге карай жасалган “Чоң казат” жүрүшү Манас үчүн биротоло азат болуу үчүн буга чейин жүргүзүлгөн боштондук согушту аягына чыгаруу зарылчылыгы катары туюнулган.

Бакай да “Чоң казаттын” миссиясын дал ушундай стратегиялык мааниде баамдап турат. Ошон үчүн “Чоң казат” жүрүшүнүн жалпы “ханы”, болуп шайланууга макулдугун берген. Жаңыдан ээ болгон кыргыз эгемендигин сактоо жана коргоо, башты да, жанды да биротоло азат кылуу мүдөөсү менен Бээжинге бараткан чоң жолдо Манастын ишенген, таянган эки чоросунун – Чубак менен Алмамбеттин ортосунда чатактын чыгышы, аскер ынтымагынын бузулушу “Чоң казаттын” стратегиялык максатына урулган оор сокку болорун илгиртпей түшүнүп, Бакай ортодогу жараканы бүтөөгө шашты. Бакайдын ошол учурдагы Чубакка багыштаган акыл-кеңешинин логикасын кармап, улап, ыр саптарына айлантсак, анда акылмандын төмөнкүдөй насыяты кулагыбызга угулар эле:

О жигиттер, бирикпей бириндебе,
Ыкташкан ынтымактан кийиндебе,
Келишкн, келишимден кут табасың,
Өзүңдү өйдө санап, кыйын дебе.

Өзүнө жалган элес куруп алба,
Көгөрүп бир чекитте туруп алба.
Талашта жаңы гана түп байлаган,
Тамырды ачуун менен жулуп алба.

Жөнү жок жөөлөшкөнгө көнүп алба,
Жөн жүрбөй ырыскынды төгүп алба.
Эссиздик ээликтирген эрегиште,
Ээ балдар, эртеңкинди көмүп алба!

Бакай үчүн “Чоң казаттын” жанагындай азаттык стратегиясынын ийгиликтүү жүзөгө ашышы үчүн Манастын армиясынын “бир дененин жанындай, бир тамырдын канындай” болгон биримдиги аба менен суудай зарыл.

Ушул жерде Манас эпосунда дегеле, Бакайдын биримдик, ынтымак идеясынын идеологу экендигин баса айтып өтүшүбүз керек. Жогорудагы “бөлүнсөн, бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет” деген сөзү жалаң эле Алмамбет менен Чубактын чатагынын алкагында айтылган сөз эмес. Дегеле, кыргыз журтунун биримдиги идеясы Бакайдын башынан тутунуп келе жаткан жекече философиясы. Өзүнүн жаратылышы боюнча данакер Бакай ынтымактын дайымкы жарчысы.

Бакай эл-журттун ички ынтымагын жана биримдигин жеңиштердин, ийгиликтердин ачкычы, тышкы карсанатай күчтөрдүн кысымы алдында сепил сыяктуу кебелбес, ноюбас болуунун кепилдиги, турмуштун бороон-бурганактуу жолдорунда калктын аман-эсен сакталышынын куралы катары туюнат. Мына ошон үчүн ал 90 жашка чыкканча, өмүрүнүн акыр-аягына чейин ак калпак журттун ички ынтымак-биримдигине доо кетирген Абыке-Көбөш алты арамга жана чыккынчы Канчоро-Кыяздарга каршы турган.

Кеменгердин логикасы боюнча калдайган калың журтмун, сан жагынан сансызмын деп мактануу да эп мес. Эгерде ички

ширелишкендиги жок болсо, калктын сан жагынан көптүү капсалаңдуу кыйын-кезенде ынанымдуу тирек болуп бербес. Мына ушундан улам Бакай ынтымагың жок болсо “пил да болсоң жыгыласың, миң да болсоң кырыласың” “Ынтымактан качкандарыгы жок өзү кор болот” деген орошон насыятты айтып отурат. Ырасында эле, ичтен ыдырап, бөлүнүп-жарылуунун айынан жер үстүндө далайлаган империялар, калдайган калың журттар тарых сахнасынан орду-түбү менен жок болуп кеткендигин турмуш көп жолу далилдеп бербеди беле.

Манаска кастарын тиккен алты хандын чатагын сүйлөшүү аркылуу тынчтык жол менен жайгаштырышы Бакайдын улуттун ички биримдигинин гана идеологу эмес, эл аралык ынтымактын жактоочусу жана калк аралык мамилелерде, азыркыча айтканда, диалогдун күйөрманы экендигин да ырастайт. Бизде диалог саясатынын тамыры “Манастан” чыгып келет.

Өзүнүн тарыхый тагдырында калкыбыз ички бытырандылыктан, бөлүндүлүктөн, өз ара уруу чабыштардан далай азап чеккен, бүтүн да трайбализм, жер-жерлерге бөлүнүүчүлүк илдетинен жабыр тартып отурат. Бирок ошондой болсо да, дагы айталы “Бөлүнсөн бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет”, “өлсөк бир чуңкурда, тирүү болсок бир дөбөдө бололу” деген патриоттук даамышмандык кыргыз социумунун ички өзөгүн тепчи өткөн дайымкы улут идеясы болуп келген жана бул идея элибизди, улутубузду сактаган. Бакайдын улуттук биримдик идеясын бүтүн республиканын ички монолиттүүлүгүн чыңдоонун идеологиялык фактору катары таалим-тарбияда активдүү жашатышыбыз зарыл.

6. Бакайдын хандыктан баш тартышы.

Дагы айтар сөз, Бакайдын чыныгы акылман экендиги “Манастагы” мына бул окуядан да даана көрүнөт. “Чоң Казатта”

Каңгайда жүрүш кылып бараткан жолдо Манас жакшылык көздөгөн чоң ой-менен аскерге кандык кылууну Бакайдан алып, Алмамбетке берүүнү чечет. Манастын бул чечимин Бакайга Ажыбай менен Серек келип билгизет. Ошондо кан Бакай күлүп-жайнап туруп, келген экөөнө муну айтат:

“Атым Бакай болгону,
Арбагым башка конгону.
Жаманатты кабарым,
Жалгыз бенде уккан жок.
Нече жерде кан болдум,
Каранарчы, балдарым,
Башыма мүйүз чыккан жок.
Нече жерде бек болгон,
Кендигинен абаңа
Кетпеген дөөлөт токтолгон.
Так ошондон бер жакка,
Абакениз Бакайда
Таруудай тарлык жок болгон.
Жарлыгын жалган ким кылсын
Жайдары Манас төрөмдүн,
Жалдырабай эки кул,
Чапчаныраак жөнөгүн!
Ал Алмамбет арстанды,
Манастан да артык көрөмүн,
Бир сураса ал үчүн
Миң кайтара беремин.
Баатыр Алма султанды,
Баламдан жакын көрөмүн.
Башкарып алсын аскерин,
Бачымыраак жөнөгүн” (СО, 119).

Бул жерде Бакайдын өзүнүн эл шайлаган хандык статусунан оңой, жеп-жеңил гана баш тартып койгону таңгалтырат. Көрсө, Бакай үчүн бийлик, хандык деген нерсе, ыйык санала турган, жабышып-жармаша турган дөөлөт эмес экен. Ал өзүнүн руху

боюнча бийликтен, мансаптан жогору турган акылман экен. Мансап бүгүн бар эртең жок, мансаптан адамдын башына мүйүз чыкпайт, дөөлөт сенин мансабыңа токтобойт, дөөлөт деген сенин таруудай тарлыгы жок кишичилик кенендигиңе, адамдык наркнасилице токтойт, адамдык асыл касиет бардыгынан жогору дейт Бакайдын логикасы. Кыйын кырдаалда, жооптуу мезгилде жалпы ийгилик үчүн, жалпынын жакшылыгы үчүн ишке жарап бере турган азаматка тизгинди берип, Манастын айтканын айткандай, дегенин дегендей орундатып, Бакай биринчи иретте, кошуундагы ички ынтымакты бекемдөөнүн камын көрүп отурат. Бакай мансап жөнүндө эмес, алдыдагы жеңиштин стратегиясы жөнүндө ойлонуп турат. Ошондон улам ал өзүнүн кандык статусу менен эч кандай проблемасыз эле, эч кандай сокур намыссыз эле, ички санаркоолорсуз эле коштошуп койду. Бул пендечиликтен, көр оокаттан жогору турган акылмандыктын таасын жүрүм-туруму эмей эмне.

7. Бакайдын Манаска айткан сыны

Бакайдын карама-каршылыктуу, түйүндүү, чыр-чатактуу жагдайларды жайгаштыруучу, жөнгө салуучу ролун көрсөткөн эпизоддор, окуялар санай берсе, «Манаста» арбын. Маселен, баатырдын Букарга күйөөлөп барган кезинде Канькей менен Манастын ортосунда болуп өткөн инцидентти эске түшүрөлү. Шаардык колуктунун алдында өзүн аяр кармабагандыгы үчүн билекке канжар жеген тоолук арстан ызаланып, ачууга алдырып, капысынан чоролорун, аскерин көтөрүп, Букар калаасына күркүрөп өткөн өткүндөй, бир ирмемге чуу салып жибергени маалым. Күтүүсүз башталып кеткен кыйын кырдаалда Бакай өзүнүн кадырбаркы менен аскерлерди токтотуп, андоостон «дүрт» эткен отту алоолой элегинде өчүрүп, Манасты жоошутуп, калаада тынчтыктын калыбына келишине, кудалардын мамилелеринин оң нукка түшүшүнө, кыз-күйөөнүн элдешип, үйлөнүү үлпөтүнүн өз

эрежесине ылайык салтанат- шаң менен башталышына зор салым кошот.

Ошондо, Бакайдын Манаска ачуу сын айтканы да бар. Ырас, бул жерде урмат-сыйдын ордуна Букарда билекке канжар жеген «он эки хандыктын» («он эки хандыктын» эмне экендигин кийинки аңгемеден билесиздер) азуусун айга жанган «императорунун» шок болгон психологиясын да түшүнүп койсо болот. Бирок Манас бул жолу кантсе да, демейки айкөлдүгүн көрсөтүп, жең ичинде кол сынсын деп, колуктусунун жосунуна көзүн жумуп койсо болмок. Оң колунун ачуусун, сол колу менен токтотуп, Манастын ушинтпегенине, антпестен Букарга буй салып ийгенине Бакайдын ачуусу келип: «баатыр десем мактанба, өз алдындан шаттанба, эр экен десем эркейбе, өз алдындан керкейбе», деп Ажо досуна ачуу сындын жебесин агытат. Манас Бакайга каяша кылып, тил кайрый албайт. Бакай ашыкпай ойлонуп, Ажого кеңештерин гана бербестен, мына ушинтип, керек учурда Манаска бетке чабар сынды да айта билет. Ушунусу менен да ажосуна өйдөтө өбөк, ылдыйда желөк болот. Ак ниет менен айтылган сын алдамчы кошоматтан канчалык артык.

Бакайдын өзгөчөлүгү—акыйкаттын балансы бузулган жерде ал чындыкты чырылдап айтып чыгат жана аны коргойт. Бакай үчүн чындык, акыйкат Манас досунан да жогору турарына төмөнкү чатактуу окуя да күбө өтүп турат.

Азыркы тил менен айтканда, Манаска оппозиция болгон алиги алты хан Таласка эскертүү кат менен элчилерин жиберипшет. Каршылашып кагылышууну көздөгөн алты ханга Манас катуу ачууланып, кызматчыларына буйрук берип: «Абактыга жапкын деп, акылын минтип тапкын деп, ачкадан жатып өлсүн деп, акыретти көрсүн деп», алты элчини абактыга каматып таштайт. Муну угуп «элчи менен жуучуга өлүм жок» деген илгертен келе жаткан эреженин бузулганына чыдап карап тура албай, Ордого ачууланып чаап жетип келип, «абакениз каркылдап, айтып турду баркылдап»:

– Кокуй, Манас барсыңбы?

Баатыр экен деп жүрсөм,
 Коштон чыккан карсыңбы?
 Алат күн Манас барсыңбы?
 Арстан Манас деп жүрсөм,
 Ааламдан чыккан карсыңбы?
 Жосуну жок сүйлөйсүн,
 Жолду кантип бийлейсиң?
 Баралы жок сүйлөйсүн
 Баатыр экен деп жүрсөм
 Элди кантип бийлейсиң?
 Элчиликке өлүм жок!
 Жуучулукка кордук жок!
 Арага келген адамга,
 Илгертен бери зордук жок
 Чыгаргыла буларды!»

Мына ушинтип, катуу толкунданган абалда Бакай «элчиге өлүм жок» деген калк аралык эреженин таламын талашып, үнүн өкүм чыгарып, Манаска сын айтат. Бакайдын «чарт жарылганы» бекеринен эмес. Байыртан ата-бабалар кабыл алган калк аралык эрежени этибар албаган этиятсыздык кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн аброюна көлөкө түшүрүп, нечендеген эл-журт үмүтүн арткан Таластагы Манас ордонун кадырына шек кетирмек. Бул окуяга Бакай көз жума алмак эмес. Себеби, кайсы бир акылман айткандай, чындыкты жерге көөмп койсо, ал бир күнү сөзсүз жерден өсүп чыгып, албуут күчкө ээ болуп, жолунан кезиккендердин баарын жоготорун Бакай жакшы билет. Элчилердин абакка салынып, кордолуш окуясынын аягы барып, чоң жаманатты сөзгө айланып, Ала-Тоодогу бийлик ордосунун жүзүнө көө жабылышына алып келип, калк аралык алакаларда кыргыздардын эл караган бетин жер каратып коймок.

Бакай ушуну ойлоп, күйүп-бышып, ачууга алдырган Манаска карап, «жер сабап» жатпайбы. Анан айта турган нерсе, Бакай деген бул уяттын, абийирдин адамы. Ал эми уят-абийир деген нерсе, сени эл-журт карап турат деп такай эскертип туруучу ички үн дешет го.

Дал ушул үргүлөбөй, дайыма «күзөттө» турган ички үн Бакайдын тынчын алып, айласын түгөтүп туруп алды. Ушундан улам ал Манаска күүлөнүп келип бир тийди.

«Элчиге өлүм жок» деген норма Бакайдын канына сиңип, жан дүйнөсүнө орноп, уятына айланып калган. Мына ошондуктан ал Манаска сын айтпай коё алмак эмес. Демек, Бакайдын элчилерди коргоп чыгышы тышкы турмуштук зарылчылыктын гана иши эмес, анын ички абийиринин да иши болуп отурат. Ички уят-абийирден чыгып чындыкты коргоо, бекке, ханга, королго, падышага сын айтуу – бул өзүнчө эле бир атуулдук кайратмандык. Бүгүнкү эгемендүү Кыргызстанга Бакай бабабыздын дал ушундай абийирдүүлүгү, уяттуулугу керек болуп турат. Азыркы биздин көп жарандарыбыз, улуусу да, кичүүсү да, байлыктуусу да, бай эмеси да көздү жумуп, чындыкты чыркыратып тепсеп, мансаптууларга көшөкөрлөнүп, акча, алтын издеп, кресло издеп, булгабай, бузбай турган ыйык нерселерди кордоп, өз өлкөсүн баткакка сүйрөп жатышат.

Манас кандай эмоционалдык-психологиялык абалда турбасын, кандай гана кырдаал болбосун, Бакайдын сөзүн эки дебейт жана абакесинин сынына терикпейт. Манастын мындай жагдайы эпосто «Арстан Манас кабылан, арстандай сойлогон, абасы Бакай айтканын, «макул, аба, макул» деп, эки экен деп койбогон», деп белгиленет. Анткени ал Бакайдын чынчыл мүнөзүн жакшы түшүнөт жана айтса ката айтпастыгын, «караңгыда карсактын изинен» жаңылбас таасындыгын, таамайлыгын мыкты билет. Ошондуктан ал Бакайга күзгү сыяктуу каранып, ар дайым өзүнүн жаза басып, мүдүрүлгөн жерлерин түздөп турат. Бул жолу да ошондой болду. Бакай атынын башын буруп, кетер менен Манас ордунан ыргып туруп, кырк чоросуна кыйкырып, элчилерди чыгаргыла, «абама жакпай калыптыр», деп буйрук кылып, меймандарды камактан чыгартып, жакшы үйгө киргизип, «эриккенче эт берип, кардыкканча кант берип, суусаганда бал берип, казы менен жал берип, орундарын киш кылып, унуткусуз иш кылып» алты күнү сый көрсөтүп, конок кылат (Шапак

Рымендиевдин варианты). Бул жерде белгилейли дегенибиз, Бакайдын сыны жана талабы менен Манастын кетирген катчылыгын ондошу жана «элчиге өлүм жок» деген калк аралык этиканы тутушу. Манас баатырдын улуу касиеттеринин бири бул – анын өз кемчилигин моюнга ала билгендиги дегибиз бар. Дегеле, Манас Бакай менен Кошой абакелеринин өзүнө карата айткан сындарына айтса айтпаса төгүндү, деп ар дайым муюп турат. Өзүнө өзү сын көз менен карсо билгилиги Манастын асыл сапаттарынын бири жана бул баатырдын ийгиликтери менен жеңиштерине сүрөө болгон рухий факторлордон десек, жаңылбас элек.

8. Бакайдын эпостогу эл аралык кадыр-баркы

Анжиянга ордосун куруп, Бүткүл Орто Азияны жана чыгыш Түркстанды эзип турган кытайлык колонизатор Алооке ханды жеңгенден кийин Манастын атак-даңкы, кадыр-баркы көкөлөп өсөт. Баскынчы жоолорго каршы жеңиштүү боштондук согуштары менен аты айлана-төгөрөккө дүңгүрөп турган Манасты бүткүл түрк-мусулман калктарынын таянар тоосу, коргонор чеби катары эсептеген көз караш да пайда болуп, «сахнага» чыгып келет. Түркстан аймагынын он эки хандыгынын башчылары, өкүлдөрү Кум-Арык деген жерде ак боз бээни жара тартышып, колдорун карысына чейин канга мальшып, шерт беришип, Манасты алтын гүлдүү килемге салып, жалпы Орто Азия жана чыгыш Түркстан чөлкөмүнүн хандыктарынын жогорку бийлөөчүсү, өкүмдары катары калдайтып хан көтөрүп ташташат. (С.Каралаевдин варианты). «Жалпы хандар чогулуп, арстан Манас баатырга, эки тизгин, бир чылбыр, берип салды деп уктум» делип, бул окуянын кабары «төгөрөктүн төрт бурчуна» чейин тарайт. Илгерки кылымдардын биринде кыргыздар Азияда өздөрүнүн улуу державасын түзгөн деген тарыхый маалыматтын бекер жерден чыкпагандыгына «Манастагы» ушул факт да күбө өтүп тургандай.

Айта кете турган нерсе, «Манас» эпосундагы түрк элдеринин айкөл Манас баатырдын башчылыгы алдында баш кошуу биригиши – бул өзүнчө бир символ катары кабыл алынат. Манастын туусу астында түрк калктары биригип, ынтымак курганда, Орто Азияга тыш жактан азуусун айга жанган күчтүү жоолор батынып кол сала алган эмес. Бүгүнкү глобалдашуу заманында актуалдашып турган боордош түрк элдеринин биримдиги жана ынтымагы жөнүндөгү философиянын түпкү тамыры улуу «Манас» эпосунда жатат деп айтаар элек. Мындай жагдай түрк мейкининде «Манас» эпосунун аброюн дагы да бийике көтөрөт деген ойдобуз.

Он эки хандыктын, бүткүл Түркстан журттарынын эң жогорку бийлиги катары Таластагы Манастын ордосу да өз статусуна ылайык абыдан сөөлөттүү жана сүрдүү. Буга ынаныш үчүн С.Орозбаковдун вариантынан төмөнкү үзүндү менен таанышып көрөлү:

Капкасы алтын коргондо,
Каныкейдин ордодо
Оң жагында баатырдын
Отуз эки каны бар,
Сол жагында олтурган
Кырк баатырдын саны бар,
Астында алтын тагы бар,
Башында дөөлөт багы бар,
Түгөнгүрдүн бу күндө
Түтөп турган чагы бар,
Айланасын камаган,
Албарс кылыч колго алып,
Акырая караган
Алты миң аскер дагы бар.
Коргону коло тоо болгон,
Арыгы темир ноо болгон
Бадышалык чоң коргон.

Каалгасы сом калай,
Салтанаты бир далай.
Капка кармап турчуусу –
Он эки күзөт бар малай.
Бек заададан бешөө бар,
Желдеттерден жетөө бар.

Бул үзүндүнү андан ары улантып окусак, падыша Манаска түз эле басып барып кирип кетүүгө болбостугун, Ажонун капкасында кабыл алуунун атайын иштелип чыккан эрежелери бар экендигин байкайбыз. Кыскасы, эпостон Манастын жалпы Түркстан мейкининде эки тизгин бир чылбырды колго алган кубаттуу кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзгөндүгүн жана Таласта күчтүү мамлекеттик бийликтин туткасы болгон капкалуу Манас ордосу бар экендигин баамдай алабыз. Дал ушул зор мамлекеттик бийлик ордосунда ички жана тышкы саясатты тейлеп жөнгө салып турган бир көсөм увазир бар. Ал – Бакай. Калк аралык мамилелердеги кыстальш учурларда дайыма ордодо: «Ажыбай, Бакай экөөңү, арачыга салалы», деп турушат. Алдыда болчу азапты алты ай мурда болжогон олузаада Бакайды Манас ар качан мамлекеттин тышкы мамилелеринин кыйын-кезеңине салат. «Олуят чалдын эр Бакай, өзүң билип жол башта», деп Манас качан болсо Бакайга ишенич жүктөп турат. Тыш жактагы иштерде не болуп, не коёрун, нелер күтөөрүн кээде Манас, чоролор билгилери келип: «аба Бакай чыныңды айт, эминени билдиңиз, эминени туйдунуз? Кыялыңды айт, сырынды айт, кызырлуу Бакай чыныңды айт. Казып койгон ор барбы, кайнатылуу шор барбы» - дешип, такып сурашат. Бир сөз менен айтканда, тышкы саясаттын билерманы катары анын аброю ордодо зор. Мамлекеттин тышкы иштеринде Бакайга эки тизгин, бир чылбыр толук берилген.

Жалпы Түркстан аймагында тыягы Кашкар, алты шаар, быягы Кокон, Самарканд, Сары Аркага чейин он эки хандык менен болгон өз ара мамилелерде далай, далай түйүндүү маселелерди, конфликтүү кырдаалдарды адилет чечип, өзүнүн калыстыгын жана

аярлыгын көрсөтүп, Бакайдын чоң эл аралык атак-аброй күткөнү андалып турат. Бакайдын эл аралык үлкөн авторитети мына бул окуядан улам даана көрүнөт. «Чоң Казат» согушунун алдында Таласта Манастын чоролору жана алты хан катышкан чоң чогулушта Бээжинге карай жүрүштө кол баштаган жалпы ханыбыз Бакай болсо деген сунуш ортого коюлат. Ошол учурда жалпы Түрк-мусулман көпчүлүгү чурулдап: «каснеттүү Бакайды, канга ылайык көрөбүз» - дешип, сунушка бир добуштан макул болот. Бул окуянын өзү Бакайдын кадыр-баркы кыргыздар үчүн гана эмес, жалпы түрк боордош журтттардын өкүлдөрү үчүн да бийик экендигин ырастайт жана Бакай эл аралык маанидеги лидерлердин бири экендигин айгинелейт.

Чынында, Таластагы түркүн эл катышкан чоң жыйындын Бакайды хан көтөрүп жатканы бекеринен эмес. Айталы дегенибиз, Манастын буга чейинки боштондук үчүн жүргүзгөн согуштарына түрк калктары да кошо катышкан. Анткени каардуу Алооке хан бүткүл Орто Азияны жана чыгыш Түркстанды кандуу «тырмагына» мыкчып тургандыгы чындык. Катаал үстөмдүктүн жана эзүүнүн учуру эпостун «Самарканда Санчыбек, Кокондогу Козубек, басыра тартып кул болгон, Алоокедей каапырдын, каарына чыдабай, катындары тул болгон» деген саптарынан ачык көрүнүп турат. Орто Азия калктарынын мына ушундай оор күнкөрдүк абалы аларды Манастын аскердик боштондук жүрүштөрүн колдоого алууга жана анын кошуунуна кошулууга түрткөн. Дал ошондой нечендеген боштондук уруштардын жүрүшүндө Бакайдын ар дайым «Манастап» ураан чакырып, согуштук чабуулдардын башында жүргөндүгүн, а түгүл жекеме – жеке салгылыштарда көрсөткөн далайлаган эрдиктерин (мисалы, алиги Араник согушундагы Каңгайдын үч баатыры менен болгон жекеме-жеке сайышын) боордош журтттар өз көздөрү менен көрүп, анын кашкөй кабыландыгына тикеден-тике күбө болушкан. Бир сөз менен айтканда, Бакай бир тууган Түрк калктарынын өкүлдөрүнүн, башчыларынын алдында өзүнүн нагыз элдик патриот, каарман уул

экендигин мурда эле иш жүзүндө далилдеп койгон болучу. Бакайдын «Чоң Казат» алдында хандыкка шайланууга бир добуштан колдоо таап жатышынын дагы бир себеби мына ушундан.

Бакайдын кабары узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына тарагандыгы анын Букардын падышасы Темиркан менен болгон жолугушуусунан да байкалат. Алооке хан Букардын элинен да ай сайын «алты миң жамбы, миң кундуз» алым алып турган экен. Букардын элине жек көрүмчү болгон дал ошол Алооке кан соргучту Анжияндан кууп чыккан Ала-Тоолук Манастын эрдигин угуп, Темиркан өзүнчө табасы канып, курсант болуп, уламадан улап, билгичтерден сурап, кербендердин кебин курап, кыргыз ажосу жана анын акылман кеңешчиси Бакай жөнүндө кеңири маалымат топтогонго жетишиптир. Мына ушундан улам Каныкейге жуучу түшүп, Букарга биринчи келген Бакайды Темиркан мурдатан билген сырдакана таанышындай кучак жайып:

«Кабылан Манас жөкөрү,
Кабарга келген экен го,
Кан Манастын сырдашы,
Кабылан Бакай курдашы,
Качан болсо кабарга
Келе жүргөн адаты.
Кан Бакайдын өзү го,
Өзү эмес, анык көзү го,
Тилекти кудай берген го,
Жуучуга Бакай келген го!» - деп барбаландап сүйүнүп тосуп алат (С.Каралаевдин варианты).

Ушул фактынын өзү кең Таластагы хандардын ханы Манастын чоң ордосунун билерманы Бакайдын калк аралык кадыр-баркын тастыктаган дагы бир мүнөздүү көрсөткүч экендигин баса белгилемекчибиз. Канатташ жашаган калктарга кадыры бар Бакайдын жуучулук миссия менен келиши Букардын падышасында

чоң ишеним жаратып, «көнөйүн Бакай көнөйүн, кааласаңыз Манаска, Каныкейди берейин», деп Темиркан кыргыздарга куда болууга макулдугун берип, маселе тез эле оң жагына чечилет.

Демек, биз «Манастагы» Бакайдын образына дайыма кеңири карашыбыз керек. Бул образ тар өлчөмдөр менен ченен-быча турган жөнөкөй образдардан эмес. Анын масштабы абдан кенен. Бакай Манас менен бирге кыргыз элинин гана эркиндиги үчүн эмес, канатташ, коңшулаш, тектеш калктардын да боштондугу үчүн күрөшкөн, алардын жалпы ынтымагына, аскердик конфедеративдик биримдигине кызмат кылган каарман. Ал кыргыз улутунун да, жалпы түркстандын да акылман, баатыр, лидер уулдарынын бири. Анын образынын калк аралык масштабын ар убак баалай жүрүүгө тийишпиз.

9. Бакыт табуунун Бакай айткан жолу

Жогоруда «анын масштабы абдан кенен» дедик. Сөз соңунда Бакайдын дагы бир масштабы кең көз караштык, рухий-философиялык дөөлөтүнө токтолуп өтөлү.

Кыргыз зергерлеринин, уздарынын, жез оймокторунун, усталарынын колунан бүткөн буюмдар, жасалгалар, көз жоосун алган алтын-күмүш билерик, шакектер, керемет кемер курлар, жаркыраган жүгөн-куюшкандар, койкойгон ээрлер кимдерди тандантып каратпаган. Кыргыздардын устачылык, кол өнөрчүлүк жагындагы артыкчылыктары илгертен айлана-тегеректеги калктарга даңаза боло келген. Буга тарыхый маалыматтар да күбө өтүп турат. Маселен, «Байыркы мезгилден бүгүнкү чейинки Сибирь тарыхы» аттуу эмгекте мындай деп жазылат: «Орто Енисейдеги кыргыздарда кол өнөрчүлүк өнүккөн. Анын ичинде металл иштетүү биринчи орунда турган. Хакас – Минусин ойдуңу жана аны курчап турган кырка тоолор пайдалуу кендерге: темирге, жезге, калайга, алтынга бай

келген. Темир кепдерин... кумдуу дөбөлөргө ээритип алышкан. Кыргыздар темирден жаанын жебесине уч сомдошуп, аларды үч жагынан кыр чыгарып, канат кейиптенген, ошондой эле калакча сыяктантып, курч миздүү кылып массалык түрдө даярдашкан жана аны менен бүткүл түштүк Сибирдин калкын жабдып турган. Андан тышкары кош миздүү курч кылып канжар чаап, найзага уч, соотко чарайна жана ар түрдүү ат жабдыктарын (тогоолуу жана жылаажындуу ооздуктарды, үзөңгүлөрдү, басмайылдын таралгаларын ж.б.) жасашкан» (Кыргыздар», 1991, 1-китеп, 109-110-беттер). Бул тарыхый маалыматтан улам «Манастагы» атактуу Бөлөкбай уста аргасыздан эске түшөт. Манас баатырдын «учун кайкы чыгарган, ууга аябай сугарган, түн ичинде суурусса, өрт күйгөндөй кызарган, шиберге койсо өрт кеткен, шилтегени мүрт кеткен» албарс кылычын, «камыш кыйып каптаган, тарамышка чаптаган, темирин сегиз кырдаган, он эки түрдүү сырдаган, учун ууга сугарган, бөрү тил мизин чыгарган, шамалга тийсе ырдаган, тийген жери ырбаган» сыр найзасын жасаган теңдешсиз чебер уста Бөлөкбайдын керемет өнөрү жана чаалыкпас эмгекчилдиги адамды таңгалдырбай койбойт. Дал ушундай бөтөнчө жаралган кайталангыс талантка, анын укмуштуу эмгегине көсөм Бакай баа берет:

«Болотту суудай эриттин,
Канжарың чыкты мокобос.
Камгактай ташты жиреттин,
Жалында көзүң карыкты.
Балкада билек талыды,
Тарамышың чоюлду,
Коюу каның суюлду.
Куйкаланып эпкинде,
Каш-кирпигиң келтейди.
Эртеден кечке козголбой,
Белиң какшап мекчейди,
Ширөөлөрдү күзөтүп,

Чечекейин чекчейди.

Аз болбоду эмгегин.

Ата журт үчүн тердедин.

Көргөндөрүң көөхардай.

Кармаганың камырдай.

Зоболонуз зор болуп...»

«Манастагы» Бөлөкбайга арналып, акылман Бакайдын оозунан чубуруп чыккан бул сөздөр Манас баатырдын улуу устасына, анын «Ата журт үчүн тердеген» жарандык эмгегине, каармандыгына тургузулган поэтикалык эстелик сыяктуу. «Капиталдан сөз тапкан, чечендиги бар эле» деп эпосто Бакай бекеринен мүнөздөлгөн эмес экен. Караңызчы, Бөлөкбайдын эмгегин, мээнетин, устакерлигин сыпатташ үчүн кандай таамай жана чукугандай чечен сөздөр табылган.

Бирок бул мүнөздөмөдөн биз жалаң чечендикти гана көрүп турган жокпос. Терең байкасак, Бакайдын Бөлөкбай уста жөнүндөгү даназасында эмгектин өзүнчө бир философиясы уюп жатат. «Өз камын ойлогон өспөйт, эл камын ойлогон көктөйт» делет кыргызда. Бакайдын логикасы эмгектин коркү, маани-маңызы, пенденин жеке таламы үчүн гана эмес, эң биринчи иретте, көпчүлүктүн бакыбаты, коомдун, жамааттын кызыкчылыгы, жыргалчылыгы үчүн иштелгендигинде экендигин ишаралап отурат. Эмгектин куну – анын социалдык-коомдук маңызында. Адамдын кадыр-баркы, атак-аброюу анын эмгек-мээнетинин көптүн мүдөөсүн көздөп иштелгенине жараша түптөлүп, түзүлөт. Бөлөкбай устанын ата журт үчүн тердегенинен улам “зоболосу зор болуп” отурат. Караңыз, Каныкей эпосто “кара сурдун сулуусу, аялзаттын нурдуусу” делип мүнөздөлөт. Бирок Каныкейди сулуу кылып турган нерсе, биринчи иретте, анын руханий нарк-насили. Ал эми Каныкейдин руханий сулуулугу Манастын кырк чоросу үчүн жасаган укмуштуу узчулук эмгеги менен тыгыз байланышып, ханыша андан бетер сулуу да, андан бетер улуу да.

Терең баамдасак, Бакайдын жогорудагы Бөлөкбайга арналган сөзүнөн эмгекке байланыштуу дагы бир идея башбагып чыга келет.

Эмгек өзү, негизи, оор нерсе экен. Бакай атабыз сүрөттөп көрсөткөн Бөлөкбай устанын оттун табынын эпкинине куйкаланган жүзүн, жалынга көзүн карыктырган, балкага билегин талдырган, тарамышы чоюлуп, эртеден кечке козголбой, ширөөлөрдү күзөтүп, белин бекчейткен, көзүн чекчейткен түйшүгүн караңызчы. Ушундай мээнетке кандай гана адам чыдайт? Бул үчүн не деген эрк керек. Мындан төмөндөгүдөй жыйынтык чыкпай койбойт: Эмгек деген – бул баарынан мурда эрк деген сөз. Эмгек – бул эрк механизми аркылуу бардык дене-бой жана рухий күч-кубатынды мобилизациялоо деген кеп. “Саргара жортсон, кызара бөртөсүн” дегендей, адам баласы ушундай жол менен байлыкка жетишүү менен бирге, эң негизги нерсе, ал өзүнүн тереңинде бугуп жаткан адамдык мүмкүнчүлүктөрүн, жөндөмүн, шыгын, талантын гүлдөй жайнатып ачат. Демек, эмгек байлык табуунун гана каражаты эмес, адамдын өзүн өзү ачуусунун булагы. Бакай бизге ушундай үлкөн философияны каңкуулап тургандыгы менен улуу. “Каруусун казык, башын токмок” кылган эмгек жана темирдей эрк аркылуу Бөлөкбайдын табият-эне тартуулаган устачылык, зергерлик таланты калайык-калктын, көпчүлүктүн көз алдында ар тарабынан ачылып, анын керемет өнөрүнөн бүткөн Манастын ак албарс кылычы менен сыр найзасынын даңазасы те илгерки түпкүрдөн бүгүнкү күнгө чейин жетип отурат. Айтмакчы, мону кепти да кыстара өтөлү. Бөлөкбай уста жөнүндө эл мугалими Бектур Исаковдун төмөнкү таамай айткан аныктамасына кошулбай коюуга болбойт: “Бөлөкбай Ата мекенин сүйгөн чоң патриот, майда мүдөөдөн кутулуп, жарандык жактан жетилген атуул. Бөлөкбай темирге жан салган уста жана бийик мүдөөлөрү бар, өз тагдырын элинин тагдыры менен байланышта караган улуу инсан, атактуу атуул. Иштеп акы алуу, ошонун эсебинен баюу, жеке турмушунун гүлдөтүү тике максаты эмес, мындай көрпөндөлик ар кимдин эле колунан келет, ал эми Бөлөкбай ошондой көр тириликтен өйдө көтөрүлүп, бийик жаранга айланган жан. Анын кумары – адал мээнетке жараша пайда табуу эмес, өнөрү аркылуу көпкө кызмат көрсөтүү, ушундай аракетке ыраазы болуу сезими, каниет алуу,

ырахаттануу бийиктиги. Анын аракеттери жөн эле ак жүрөктүк эмес, терең түшүнүктүн жемиши. Бөлөкбай жасаган жоо-жарак душманды кыйратууга жумшалат, ошондон соң кыргыз эли азап-тозоктон кутулат – ал эми бул устанын алар эң чоң сыйлыгы. Андан артык сый-урмат жок. Жасаган курал-жарагын башка кимдир бирөө эмес, нукура эл баатыры Манас урунат, ал куралдар менен ата журтун бошотот – буга топук кылуу. Анын колунан чыккан куралдардын жалпы кыргыз ишине кереги тийиши, пайдалуу болушу – так ушунун өзү устанын алган акысы, эмгегинин бааланышы болмок”. (Б.Исаков. Айкөл Манастын калыптанышы – Бишкек, “Гүлчынар”, 2009-жыл. 125-126-беттер). Илгерки Бакай менен бүгүнкү атактуу эл мугалиминин Бөлөкбай уста жөнүндөгү баа – мүнөздөмөлөрү бир жерден чыгып жатат.

Жыйынтыкка келсек, демек, жогоруда сөз болгондордон улам биз кандай жыйынтык жасоого тийишпиз? Бакайдын эмгек философиясынан ала турган таалим - сабак бул болуп отурат. Улуу акылман бабабыздын эмгек – бакыттын, береке-байлыктын булагы, кара жанды да, калайык-калкты багуунун да, өзүндү жана өзгөнү сактоонун да амалы, өзүнүн кара жемсөө кызыкчылыктарын гана канааттандыруунун чегинен чыкпаган эмгектин кадыр-баркы болбостугу тууралуу логикасы, башкалардын бакыбатына, жамааттын жакшылыгына багышталган “ата журт үчүн тердеген” эмгектин маңыздуулугу, кундуулугу, социалдык-баалуулугу, эмгектин, адамдын адеп-ахлактуулугунун көрсөткүчү, кишинин өзүнүн ички жөндөм-мүмкүнчүлүктөрүн ачуунун, өзүн өлбөс кылуунун жолу экендиги жөнүндөгү залкар ой-идеялары азыркы жаштарды тарбиялоо ишинин негизине алынууга тийиш.

Бакай өзү да каруусун казык, башын токмок кылып, Бөлөкбай устача “Ата журт үчүн тердегендиги” үчүн ысымы өлбөс-өчпөс болуп, “Манас” эпосунда ырдалып калды. Акылман Бакай менен Бөлөкбай уста-биздин атуулдук-патриоттук бийик өрнөгүбүз.

Соңунда айтып өтө турган нерсе. Бөлөкбайдын жанагындай кайталангыс усталыгын, талантын, мээнетин, адамдык-атуулдук жүзүн көрө билген, тааный билген, көкөлөтүп баалай билген

Бакайдын көрөгөчтүгүнө, калыстыгына, тереңдигине ыраазы болбой койбойбуз. Аттигиниң, прогресстин, цивилизациянын заманы деген бүгүнкү күндө калк ичинде канчалаган таланттардын, күжүрмөндөрдүн эмгек-мээнетти бааланбаган фактылар орун алган. Өмүр бою “белин бекчейтип, көзүн чекчейтип”, жонун жоорутуп, жүк көтөрүп, калк керегине жараса да, жакынына жан тарткан, көзүн май баскан атка минерлердин кайдыгерлигинин айынан бир жолу да, жок дегенде, мактоо баракчасын албай дүйнөдөн өтүп кеткен мээнеткечтер, карапайым күжүрмөндөр, таланттар канча.

Адамды, инсанды, талантты баалай билүү билгилигин, көрө билүү көрөгөчтүгүн даанышман Бакай бабабыздан үйрөнүшүбүз керек.

Эгерде, китептин ушул III бөлүмүндө баяндалгандардан улам корутундуга келсек, анда төмөндөгүлөрдү белгилээр элек.

Социогуманитардык илимдердин өкүлдөрү адам коомундагы социалдык-тарыхый прогресстин башкы критерийи өндүргүч күчтөрдүн өсүшү эмес, адамдын моралдык өнүгүш даражасы болууга тийиш деп эсептешет. Эгер ушул чен-өлчөмдүн ыңгайынан “Манас” эпосуна карасак, анда Манас, Каныкей, Кошой, Бакай өңдүү каармандардын моралдык облиги, рухий маданияты кыргыз коомунун социалдык прогресс жагынан кыйла эле өйдөкү деңгээлге көтөрүлгөндүгүн күбөлөйт. Маселен, Бакайдын кыргыз элинин көз карандысыз өз алдынчалыгы, улуттук биримдиги (уруулук эмес) жөнүндөгү саясий-философиялык ойлому, калк аралык, инсандар аралык ынтымактын жарчысы катары чыгып, ошол ынтымактын аспабы катары диалог усулун карманып, ортого данакер боло билиши, чындыкты, акыйкатты туугандан, достон жогору коюшу, бийик адеп-ахлактык категориялар менен акыл чуркатышы, эл-журттун, мамлекеттин жогорку кызыкчылыктары тууралуу ой-жүгүртүүсү, айлана-тегерекке сын көз менен карашы, көртирликтин майда-баратынан, бийлик, байлык азгырыгынан жана кумарынан жогору тура билген рухий аристократтыгы – дал ушул менталитет кыргыз коомунун социалдык-тарыхый прогресс жагынан бир топ эле цивилизациялуу даражага өсүп келгендигин

айкындайт. Кыргыз социумунун мыкты санаттарын өзүндө алып жүргөн Бакайдын мындай менталитети бүгүнкү XXI кылымда да адамзат үчүн актуалдуу. Демек, “Манас” эпосу мындайча айтканда, кыргыздын руханий цивилизациясынын, “байыркы кыргыз рухунун туу чокусунун” (Ч.Айтматов) өлбөс дөөлөттөрүн көркөм образдар аркылуу чагылдырып, даңазалап тургандыгы менен дүйнөлүк мааниге эгедер. Бакайдын образы – фольклордук улуттук дастан аркылуу чагылдырылган чыгыш даанышманынын улуттук жана жалпы адамзаттык маанидеги көркөм бейнеси.

IV. БАКАЙДЫН МАНАСТЫН ТАГДЫРЫНДА ОЙНОГОН РОЛУ

Манас изилдөөчү маркум Райкул Сарыпбековдун Бакайга төмөнкүдөй деп жалпы мүнөздөмө бергени бар: «Бакай Манаска кошулган күнүнөн тартып, үзүлгөнүн улаган, чачылганын жыйнаган, ийриси түзөгөн, «сайып жүрүп бак кылган, салып жүрүп там кылган», «аркадан жүрсө сан колдой, астында жүрсө ак жолтой» арка белине, таянычына, «капилетте сөз тапкан, караңгыда көз тапкан» кеңешчисине, насаатчысына айланат. Акылмандыгы, кыраакылыгы менен «алты ай келер азапты» күн мурун билип, Манасты ар кандай кырсыктардан сактайт» (Манас энциклопедия, 131-бет). Эң туура айтылган сөз. Бирок ушул мүнөздөмөнү «Манас» эпосунун сюжетинен, текстинен алынган конкреттүү мисалдар менен далилдөө зарыл. Маселен, «Манасты ар кандай кырсыктардан сактайт» дегенди эле алалы. Мисалы, кандай кырсыктардан, кантип сактайт? Мына ушуну ырастоо кажет. Биздин бул жерде, Бакайдын Манаска кылган ошондой жакшылыктарын алды жакта жазылгандарга кошумча катары дагы бир эки далил менен тастыктап өтөлү деген ниетибиз бар.

Айтылуу «Чоң Казат» салгылаштарында Манастын башына кырсык түшүп, өмүрү кылдын кырында кылтылдап турган бир катар учурлар бар. Ошондой учурлардын бири – мына мобу окуя. Кыргыз согушта Манастын аскеринин, кырк чоросунун күчүнө туруштук бере албай, кытай – калмак кошуундары Күрпүлдөк дайрасын карай артка чегинет. Коңурбай Манасты сууга түшүрүүнүн амалын көздөп, Алгарага камчы уруп, түлкүдөй мант берип, дайранын боюндагы жалгыз аяк жол менен качып берет. Манас «кебез белбоо, кең өтүк, керилген итке жетейин», деп Коңурбайдын артынан кууп жөнөйт. Бирок көп өтпөй, Аккула менен «учуп» баратып, Манас Күрпүлдөктүн чоң дайрасынын шарына түшүп кетет. Дайранын шарында калып, Манастын кандай абалга туш болгондугу эпосто мындайча берилет:

Айзасы колдо сороктоп.
Айкөлдүн башы сууда короктоп.
Айлалуу баатыр Коңурбай
Жоонун айласын билген баатыр ай.
Кыйкырып айдап кытайды:
«Чыгарбай сууга жеткин. - деп.
Манасты жанчып өткүн». - деп.
Камданып кытай, калын эл
Короктогон башына
Жамгырдай төгүп, жаа тартып.
Мөндүрдөй кылып ок атып...

Мына ушинтип, кокусунан Манастын тагдыры бычак мизинде туруп калат. Суудан чыгарбай туруп жайлаш үчүн Коңурбай баш болуп, душман аскери уу-чуу түшүп, жамгырлатып жаа тартып, мөндүрлөтүп ок атып, каптап кирип келгенде, дайранын ичинде жалгыз калган Манастын башына чындап өлүм коркунучу келет.

Бирок дагы эле болсо, айкөл баатырдын корор күнү, ичер суусу түгөнбөптүр. Дал ушундай ажалдын оозунда айласы куруп турган чакта, баягы шамдагай Бакай абакебиз көз ачып жумганча, куюндай болуп учуп жетип, Манаска кырк кулач арканды ыргытууга үлгүрүп, кытайлардан озунуп кетпедиби. Ошол көз ирмемде болуп өткөн окуя эпосто мындайча ырдалган:

Камап кытай жетерде,
Сууга тыгып кетерде
Агын, дайра көп кечип,
Адис болгон кан Бакай,
Кырк кулачтай кыл аркан
Кыйкырып келип Манаска
Кылт эттирбей салды эле,
Баякы Бакай ошондо,
Бооруна арканды
Бекем басып алды эми,
Астындагы тулпардын
Санына камчы урду эми.

Алачыктай заңкайтып,
Арслан Манас, көк жалды
Сүйрөп чыкты далдайтып...

Эгерде, Бакайдын шамдагайлыгы, арканды таба койгон айла-амалы болбогондо, Манас «кара курттай кайнаган» кытайлардын талоонунда калып, суунун ичинде ажал табышы мүмкүн эле. Жаалданган душмандар курчاپ, каптап кеткенче, Манасты аркан менен дайрадан сүйрөп чыгып, ажалдын оозунан сууруп алган Бакайдын эрдиги атайын сөзгө алынып, даңаза кылууга татыктуу. Манас бул жолу өзүнүн аман калышы менен, кысталыштын «кыл көпүрөсүндө» жардамга келген кыйышпас досу Бакайга милдеттүү.

Бакайдын ак калпак ажону кыйын-кезенде жамандыктын, кырсыктын кыяматынан арачалаган дагы бир мисалына токтолуп өтөлү.

Ошол эле «Чоң Казатта» Манастын кошуундары үчүн катастрофага тете окуя болуп өтөт. Согушка кытайдын көзгө атаар мергени Шыпшайдардын кириши менен абал чукулунан өзгөрөт. Караан калган Шыпшайдардын огуна Алмамбет, Чубак, Сыргак баатырлар мерт болот. Ал аңгыча кытай мергенинин колунан Аккула тулпары да окко учуп, Манастын башына каран түн түшөт.

Ошол тушта касиеттүү Каныкей Таласта жатып түш көрөт. Каныша түшүнөн чочуп ойгонуп, Каңгайдагы казатта бир жамандык болгонун жүрөгү сезип, кабырга сөөгү сөгүлүп, көзүнөн жашы төгүлүп, өзүнчө ой ойлонот: «тултук мүйүз көк бука, суу түбүндө өкүрөт, сырттаным Алмам өлгөн бейм, карга айдаган Акшумкар, канаты жок калыптыр, Акбалтанын Чубагы, бир кордукту көргөн бейм, узун бойлуу чынары, кыбыла көздөй сулагтыр, кымбатым Сыргак өлгөн бейм, айкөлүм минген алтын так, буту кыйрап калыптыр, аттиң ай Аккула окко учкан бейм, кырк уруу калмак, каканчы, айкөлдү тегеректеп алган бейм?!»

Каныкей тилимди алып, аман-эсинде кайра тарт деп суранып, Манаска кат жазып, Семетей уулум чоңойсо минет, деп атайы арнап багып жүргөн, секиргени бүргөдөй, семиргени сүмбөдөй, бутудай мойнун бураган, бута бою аң келсе,

буйдалбастан чураган Нарбуурулду жетелетип, оорукка жумуштап келген Бакайды алыскы кан күйгөн майданга кайрадан шашылыш жөнөтөт. Ошондо көк тулпары менен Нарбуурулду коштоп, алыскы Каңгайга Манаска жардамга шашып бараткан Бакайдын элесин көз алдыга келтирип көрөлү:

Көк тулпар менен кан Бакай
Көрүнөө коштоп алган соң,
Эңкейштеп алганда
Электей колу сайылып.
Өргө тарта бергенде
Жал, куйругу жайылып.
Таманы жерге тарсылдап,
Кара болот ооздук
Жаныбардын көмөкөйдө карсылдап.
Ошондо Бакай кабылан
Эки тулпар ат менен
Учкан куш менен жарышып,
Окоро түйгөн ак тизгин
Тарта албай колдо карышып.
Бириси буудан тулпардын
Оозу менен алышып,
Баскан жери быркырап,
Чоң казандай болгон таш
Төбөсүндө чыркырап,
Араандай оозу ачылып,
Кан аралаш ак көбүк
Омууроодо чачылып...

Бул эмне деген укмуш сүрөт. Жаныбар ай, тулпарлардын чуркаганын карачы. Тоо-талааны чаң кылып, Бакайдын жанын таштап, сызып баратканын карачы. Биз тулпарлардын чуркашынан өзгөчө бир укмуш драматизмди сезип, мындан Бакайдын психологиясын да көрүп турабыз. Таманы жерге тарсылдаган туяктар, чыркырап төбөдө учкан таштар, аттардын араандай ачылган ооздору, омууроого чачылган кан аралаш ак көбүк- ушул

образдардын бардыгы согуш талаасында болгон жамандыкты алдын ала туюп, Манас үчүн күйүп, өрттөнүп шашып бараткан Бакайдын жан дүйнөсүндөгү психологиялык «кызыл чок» дүрбөлөндү туйгузуп жатпайбы. Эч кандай кызыл-тазыл кооз сөздөр менен мүнөздөбөсө деле, ушул картинанын өзү эле Бакай үчүн Манастын канчалык кымбат экендигин даана көрсөтүп оутрат го. Ал эми акыры Каңгайга жетип, уруш талаасынан курчоодо калган кыргыз кошуунун көргөндө, «кытайлар көрүнөө байлап алган го, кызырлуу айкөл шеримди, каканчы кандын алдына, тартуу кылып салган го», деп «көзүнүн жашы он талаа» кылган Бакайдын кебетеси, чын эле, бу кишинин Манас менен жаны бирге экенине бизди ого бетер ынандырат.

Мына ошентип, акыры Бакай ашыгып жетип келип, «атышка кийген суп чепкен, асылым досум кийгин деп, белеке алып мен келдим, береним төрөм мингин деп» нарбуурулду Манастын астына тартат. Бакайдын бул жардамынын Манас үчүн канчалык зарыл жана маанилүү болгондугу эпостун өзүндө мындайча айтылат:

Жеткилең Манас достуна
 Жетип берди Буурулду.
 Кыгайдан кыстоо, көп азап
 Көргөндө берди Буурулду,
 Киши көрбөс дүмөктү
 Көргөндө берди Буурулду.
 Бендеси көрбөс азапты
 Тартканда берди Буурулду.
 Мелтиреп кармап кайран шер
 Аккаңкыны далыга
 Артканда берди Буурулду,
 Азапты Манас каныңыз
 Минтип, тартканда берди Буурулду.

Мына ушинтип, Аккуладан ажырап айласы куруп, жоонун камоосунда калып, жардам көздөн учуп турганда, Бакайдын Таластан өлүп-талып жетип келиши, Манастын өчкөн отун

тамызат, өлгөн жанын тиргизет. Көрсө, эрдин эрдиги астындагы тулпары менен экен. Тулпарсыз эр канаты жок кушка окшош экен.

Көкүлүнө тумар тагылган, ок өтпөс жабуу жабылган Буурулду булкунтуп минип, асты жагынан ач арстандай сүрдөнүп, арт жагынан ажыдаардай түрдөнүп, айкөл Манас айкырып, чабуулга кирет. Артынан Бакай баштаган кол «Манастан» ураан чакырып, ат коюп жөнөйт. Акырында, Манастын колу кытай-калмакты Бээжинге чейин сүрүп, жеңишке жетишет.

Бир сөз менен жыйынтыктап айтканда, «Чоң Казактын» бир учурунда өлүм менен өмүрдүн ортосунда турган Манас, Бакайдын өйдөгүдөй көмөгү менен ажалдын оозунан кайра тартып, кайрадан тирилип, баатырдык жылдызы кайрадан жанып, көксөгөн мооройу колуна тийет.

Бакайдын жыгылганда жөлөгөн, кыйшайганда тиреген бул өндүү жакшылыктары, тагдыры кылдын кырында кыгылган турганда Манасты сактап калуу үчүн жанын таштап, жасаган эрдиктери санай берсек, эпосто арбын.

Муктар Ауэзов “Манас” – кыргыздын баатырдык эпосу” деген эмгегинде “Манас” баатыр өзүнүн улуулугу жана күч-кубаттуулугу үчүн чоролоруна милдеттүү”, деп жазат. М.Ауэзовдун бул ою чоролордун ичинен өзгөчө Бакайга карата эң туура дээр эле. Чынында эле, Манас Бакайы менен күчтүү. Манас үчүн Бакайдын ким экендиги эпостун өзүндө төмөндөгүчө таамай айтылган:

“Ай, Манасым”,- деп салып,
 Билбегенди билгизет,
 Билгич башы барында,
 Билимдүү Бакай карыя
 Туйбаганды туйгузат,
 Туйгун Бакай олуя.
 Төрөсү Манас көк жалды
 Эрчитип жүрүп эр кылган.
 Эгиз Бакай шер ошол,
 Сайып жүрүп бак кылган,
 Салып жүрүп там кылган

Санжыргалуу эр ошол,
Ээрчиткени кырк чоро,
Эш кылганы эр Манас,

Бакайдын Манас баатырдын тагдырында ойногон ролу Манастануу боюнча жазылган илим-изилдөө эмгектеринде да мындайча туура белгиленет: «Бакайдын образы жомоктун биринчи бөлүгүндөгү окуялардан эле кең орун ала баштайт. Манасты Манас кылган ажарлуу, сүйкүмдүү каармандардын бири катарында Бакай жомокто чоң роль ойнойт. Ал казаттарда да, тынчтык турмушта да Манас менен ар качан бирге болот. Алгачкы боло турган иштин жайын баамдап, көрөгөчтүк кылып, ал Манаска ар дайым акыл берип, женишке жетишүүгө себепчи болот. Манас бир аз чеки иш кылса, аны Бакай туура жолго салат. Манас Жакыпка таарынып кетип калганда, «элдин милдетин алып, жердин намысын күткөн адам мындай балалык кылбайт, иним!» деп ээрчитип келип, башкаруучулук тизгинди кайта карматат. Манас татаал учурларда ага эл башкаруучулук ролду берип, «кан Бакай» деп кадырлайт. Адамдын кулк-мүнөзүн терең түшүнгөн калыс жана адилет Бакайга толук ишенгендиктен, Манас ага ичтеги сырын, жүрөктөгү мунун айтып, дайыма кеңешип жүрөт» (Юнусалиев Б. Кириш сөз. – Китепте: Манас, Фрунзе, 1958, 31-32-б). «Бакай Манаска өтө берилген чоросу. Бакай Манастын казаттарында жол баштап, колдун ичиндеги тартипти сактап, жалпы ички, тышкы саясы иштеринде эң жакын кеңешчиси болуп турат. Бакай согуш кезинде колдун тартибине көз салып, аны качан урушка киргизүү керек, аны кайсы жол менен алып баруу керек, чабуулду кай түрдө баштоо керек дегендей маселерди чечип турат» (Рахматуллин К. Улуу патриот, Укмуштуу Манас.-Фрунзе, Кыргызмамбас, 1942, 59-б). «Бакай Манастын тышкы иштерине гана эмес, жеке турмушунда да башкы кеңешчиси, камкор жардамчысы болот. «Каныкей алсаң оңосун, Калкка бааша болосун. Каныкей келсе Таласка, Кадыр түн келет жолуңа... Качканың келет колуңа»-дейт, баатырга келечек жарын тандап. Бакайдын эң негизги асыл сапаттарынын бири – башына кандай гана каран түн түшпөсүн.

кандай гана кыйынчылыкка учурабасын бийик адамгерчилигинен жазбаганы, өз башын корголотуп чыккынчылыкка барбаганы, даанышмандыгы, акылмандыгы, кайраты менен бардык кыйын-кезеңди жеңе билгендиги. Манас өлгөндө атасы Жакып, инилери Абыке, Көбөш, аларга кошулуп кырк чоросу чыккынчылыкка барышат; Абыке, Көбөштүн бири Каныкейге зордоп үйлөнмөк болуп, макул болбой койсо эмчегин жара чаап кордук көрсөтүшөт. баатырдын ордосун чаап, мал-мүлкүн талап олжо кылышат. балтыр бешик Семетейди өлтүрүүгө аракеттенишет. Ушундай чалкеш учурда Манастын жакын адамдарынын ичинен жалгыз гана Бакай мурдагысындай ага берилген бойдон калат. Бакай гана өмүр бою Манаска кандай ак кызмат өтөсө, анын баласы Семетейге. небереси Сейтекке да ошондой эле адал кызмат кылып, өзүнүн даанышмандыгы менен аларды элдик иштерге баштаган кеңешчиси болот» (Сарыпбеков Райкул, Бакай. -Манас энциклопедия, I том, Бишкек, 1995, 131-132бб.).

V. БАКАЙ АДАМ, ПЕНДЕ КАТАРЫ

1. Бакайдын махабаты

Бакай акылмандык, баатырдык касиеттери жагынан гана сүрөттөлбөстөн, эпосто ал өзүнүн пенделик толгонуулары, кайгы-муну, сүйүү сезимдери жана кишичилик сапаттары жагынан да ачылып көрүнөт. Сөздү мындайраактан баштап келели.

Буржазиялык, капиталисттик дейбизби, демократиялык дейбизби, ушул коомдор тарыхта келип чыкканга чейинки илгерки доорлордун (мисалы, уруулук-көчмөндүк, патриархалдык-феодалдык доорлордун) жалпы бир өзгөчөлүгү бар. Уруулук-феодалдык доор Европада болобу, Азияда болобу, «адам укугу», «адам эркиндиги», «жеке адамдын кол тийгис суверенитети», «ар бир кишинин өзүнө таандык болушу жана өз тагдырын өзү чечиши» деген сыяктуу цивилизациялык категориялар менен ой жүгүртүүгө көп жагынан чоочун. Мисалы, эки жаштын эркин сүйүүсү, эркин махабаты дейли. Экөөнүн ортосунда ашыктык оту алоолоп күйүп турат. Эми бири-бирине мажнун болгон эки жаш өздөрүнүн ички каалоо-кумарлары боюнча баш кошууга тийиш. Баш кошуу, үйлөнүү экөө гана чече турган маселе, бул иш экөөнүн индивидуалдуу жекече иши, экөөнө гана таандык. Бирок ушул экөөнө гана таандык ишти жүзөгө ашыруу үчүн эч кимдин көзүнө карабай, социалдык-таптык айырмачылыктарга карабай эки жаш жүрөк бири-бирине кол созуп, умтулган кезде балээнин баары башталат. Дал ушул учурда уруулук-феодалдык замандын илгертен бери орнотуп койгон жоболору, догмалары, темирдей тартиптери жана бир орунда каткан нормалары «камчысын», көтөрүп, кылычын кындан сууруп, эки жаштын алдынан чыга келет. Дал ушул социалдык «каскак» менен тосмону тооткусу келбеген эркин махабаттын ортосунда конфликт, катаал кагылышуу, кандуу кармаш болуп өтөт. Доордун, замандын авторитардык күчү дайыма үстөмдүк кылат. Натыйжада, батыш болобу, чыгыш болобу, кайсы

гана аймакта болбосун, Ромеолордун жана Джульетталардын кайгылуу тагдыры келип чыгат. Мына ушундан улам улуу акын Расул Гамзатов «Ромео-Джульетта Дагестандын ар бир айылында болгон, бирок Шекспир гана болбоптур» деп бекеринен айткан эмес.

Уруулук-феодалдык заман адам өзүнүн сүйүү, үйлөнүү маселесин өзү жеке чечпейт, өзү жеке тандабайт, өз тагдырын өзү аныктабайт, деп индивидуумдун жеке эрки жана тандоосу менен эсептешпей турат. Замана бул маселени жамаат, коом, ата-иш, бек, хан, мамлекет, байлык-бийлик чечет, тандайт, аныктайт, инсан өзүнө-өзү таандык эмес, урууга, жамаатка, мамлекетке, сословиетке, кастага таандык, эреже ушундай, деп кабагына кар жаадырып, мурутуна муз тондуруп, мисирейип турат. Мындай шартта чөйрөнүн эркине каршы өз жүрөктөрүнүн буйругу менен түбөлүк кошулууну көксөгөн эки ашыктын эркин махабат кайгысы, коомдо үстөмдүк кылган социалдык мамилелердин тосмолорунун жана догмаларынын «муз тоосуна» урунуп, кыйроого дуушар болору шексиз нерсе. Дал ушундай тагдырды учурунда «Манас» эпосундагы Бакай да башынан өткөргөн.

Сүйүүгө байланыштуу баштан кечирген кейингүү тарыхтан Бакай ушу күнгө чейин досу Манаска да, кырк чоронун да эч кимисине айтпай, ичине катып келген. Кыргыздарга келип катылып, Алайдагы Нойгуттардын кереге уугун кыйратып, келин-кызын ыйлатып, баскынчылык кылган Шоорук ханды жеринде жеңип, уюгунда багындырып, Манас кайра Таласка кайтып жөнөйт. «Маймундун чөлүн жакалап», Чамбыл-Бел аймагы менен кайтып келе жатканда, Бакайдын ичке жашырын келген күйүтү козголот. Себеби анын армандуу махабатынын окуясы дал ушул Чамбыл-Бел деген аймакта болуп өтүптүр. Манастын аскери Чамбыл-Бел чөлкөмүнө келгенде, сүйгөн кызы Көрпаяндын элеси көз алдына келип, Бакай чыдабай ичтеги арманын досторуна айтууга аргасыз болот. Көрсө, окуя мындайча болгон экен.

Бакай жаш кезинде Чамбыл-Бел аймагында жүрүп, түркмөндөрдүн Карач деген ханынын Көрпаян аттуу кызын сүйүү

калат. Көрпаян да Бакайга ашык болуп, махабат өртүнө кабылат. Күндүзү оюнан, уктаса түшүнөн кетпей, бири-бирине куштаркумар болуп сүйүшкөн Бакай менен Көрпаян үй-бүлө куруп, тагдырларын түбөлүк бириктирүүгө умтулушат. Бирок тилекке каршы, Көрпаяндын атасы хан Карачтын каалаганы башка экен. Бул чөлкөмдө үй-бүлө курууну сүйүшкөн эки адамдын каалоосу, көөдөндөгү көксөөсү, жүрөктөрүнүн буйругу чечпейт экен. Кыздын жекече эрки, жекече чечими деген болбойт экен. Көрпаяндын кимге өмүрлүк жар болорун хан Карач жана анын иниси Жаналы чечет экен. Махабатка ушул экөөнөн уруксат алыш керек экен. Личность, анын өз алдынчалыгы, жекече чечими, өз бетинче кадам жасоого укуктуулугу, өз таалайын өзү табуу деген ыйык түшүнүктөр менен ойлоноуга өсүп келе элек патриархалдык Чамбыл-Бел аймагынын менталитети ушундай экен. Ушундан улам эки жаштын романтикалык сүйүүсүнүн драмасы, кайгы-касирети башталат. Даражалуу касталык ой-сезимди туу туткан хан Карач иниси Жаналы экөө шарият-салт менен алдына түшсө да болбой, жетим, тентиген кыргызга (Саякбай Каралаевдин варианты боюнча Бакай алты айында энесинен, бир жашында атасынан ажырап жетим калып, жаш кезинде далай эл-жерди кыдырган.) Көрпаянды берүүдөн караманча баш тартып, Бакайды курал менен кубалап жок кылууга ашыгышат.

Бакай Көрпаянга жете албай, нечендеген азаптуу күндөрдү, уйкусуз түндөрдү баштан өткөрөт. “Көрпаянга жете албай, капа болом бир далай, ай түгөнүп жыл өткөн, азаптуу мынча күн өткөн, кызыталак куу жалган, Бакайга кызыгын көрчү минеткен”, деп Бакай сыздап турат.

Көрпаянды сүйгөнү ушунчалык деңиз, махабат мүдөөсү адамча жайчылык жол менен ишке ашпасын түшүнгөн Бакай сүйгөн кызын күч менен алуу үчүн Карач кан менен согушууга барат. Бирок канчалык баатыр болсо да, жалгыз адамдын колунан эмне келет. Бакай:

– Көрпаяндын айынан
 Жекеге чыга барышып,
 Жети күн тынбай сайышып,
 Арык кылдым ыргалтып,
 Астымда тулпар малымды,
 Алалбай калдым ушинтип,
 Акыреттик жарымды.
 Көрпаянды алалбай,
 Тилегиме баралбай,
 Ай-галаага түшкөмүн,
 Ай, жалгыздык, сени – деп,

Бармагымды тиштедим, – деп өткөнүн эскерип, Манас менен кырк чорого арманын айтып турат. Акыры, айла жок, Бакай Карач кандын жерин таштап чыгып кетиптир. Ошондо, Көрпаян бөдөнөдөй көзүнөн бөлөк-бөлөк жаш куюлтуп, кулундай «стуйлап, өөдө-төмөн чыңырып» ыйлайт. Аргасыз Бакайдан ажырап жатып, арманы аттын башындай болгон Көрпаян сени жети жыл күтөм деп зарлап, дагы көз жашын төгөт.

Бакайдын «сыр ачуусунан» андан ары төмөнкүдөй драмалуу жагдайдан кабар алабыз. Бакайдын айтып турган сөзүн тыңшайлы:

– Атасынын өзүнө
 Жуучу түшүп жан келип,
 Аламын, - деп бейбакты,
 Туш-туш жактан кан келип,
 Жашылала суп көйнөк
 Кийбей койду, - деп уктум,
 Башымды кессең мейлиң, - деп,
 Тийбей койду, - деп уктум.

Андан бери далай жыл өтсө да, Көрпаян турмушка чыкпай, атасынын төрүндө «кара далы» болуп отурат. Үңүлүп баам салсак, ушул кичинекей ыр түрмөгүнөн бүтүндөй бир адамдын мүнөзүн, руханий турпатын жана махабатынын күчүн көрүүгө болот. Көрпаян атасына куда бололу деп келген далай хандардын

дөөлөтүнө, атак-даңкына, алтын-күмүшүнө азгырылбаптыр. Атасынын тилине көнбөгөндүктөн улам үй-бүлөдө келип чыккан конфликт кызга канчалык психологиялык азаптарды алып келбеди дейсин. Көрпаяндын ички драмасы, өрттөнүп күйгөн жан дүйнөсү айтылбаса да сезилип турат. Бул жерде Бакайдай акылман жигиттин асыл жан дүйнөсүн баалай билген Көрпаяндын руханиятынын жана интеллектисинин бийиктиги да ачык туюлуп турат. Көрпаян өзүнүн акыл-эс жана руханий-нравалык өнүгүшү жагынан өз чөйрөсүнөн өйдө көтөрүлгөн өзгөчө жан экен. Бакай аны «ургаачынын мыктысы, касиеттүү жан эле», деп кырк чоронун алдында бекеринен көкөлөтүп жаткан жок. «Башымды кессең мейлиң», деген сөзүнөн Көрпаяндын беттегенин бербеген көктүгүн, чечкиндүүлүгүн, Бакайга болгон сүйүүсүнүн чексиз тереңдигин, өзүнүн махабатына ак бойдон калган аруулугун, адамдык туруктуулугун көрүп турабыз. Саптардын подтекстинен көптүн арасындагы жалгыздыктын трагизми жана алды жактан күдөр үзбөгөн үмүт жарыгы сезилет.

Дале болсо, тагдырдан үмүт кылып, кудайдан жакшылык тилеп, ушу күнгө чейин өзүн күтүп жүргөн Көрпаянды ойлоп, Бакай:

– Ашыкты таштап, Манас, - деп,

Ар жылга кеткен мен кандай?

Асылым Бакай келет, - деп,

Арман менен күн санап,

Боздоп жүргөн ал кандай?

Бакай кан, - деп зарланып,

Күйүп жүргөн ал кандай?

Күнүм келип жете албай,

Күүлөнгөн Бакай мен кандай, – деп Манаска карап, көөдөнүнөн көк түтүн бурулдатып, күйүтүнө чыдабай тегеренип кетет.

Карасаң ушу күнгө чейин Бакай да үйлөнбөй жалгыз. Буга чейин согушта жеңилген тарап канча ирет айдай сулуу бийкечтерди кыргыздарга тартууга берди. Бакай алардын бирине да көңүл

бурган жок. Үйлөнсөм деп бир да аялзатына назарын түшүргөн эмес. Анын жүрөгү бир гана Көрпаян деп согуш калган Махабаттын айынан башка ургаачыны көрбөй, көзү «көр» болгон Бакай ботосун жоготкон ингендей бир гана Көрпаян деп боздоп келиптир. Акыры, Манас менен Чымбыл-Белден өтүп баратын Бакай чыдабай: «Башкадан эми көөнүм ток, тиктегеним Көрпаян, ошондон башка дартым жок», - деп жүрөк сырын Манаска айтып отурат.

Күтпөгөн жерден досунун сүйүү тарыхын, арман-күнүтүн укканда, Манас буга кандай реакция жасады? Муну билиш үчүн төмөнкү саптарды өз көзүбүз менен окуйлу:

«Асыл Бакай, абаке,

Бүгүн айттың чыныңды,

Казыр айттың жан аба,

Көөдөндөгү сырыңды,

Жанаалы, Карач – эки кан

Деген сөзгө көнбөсө,

Көрпаянды бербесе,

Буласын булап аламын,

Бузукту чогуу саламын.

Аккула тулпар, Айбанбоз

Алмак-салмак минемин,

Айткан сөзгө көнбөсө,

Көрпаянды бербесе,

Айдап, кырып баарысын.

Мекеге чейин сүрөмүн!»

Бакайдын сыр төгүүсүн (исповедь) угуп, катуу толкунданган Манас өзүнүн алысты көргөн акылы аркылуу Бакай менен Көрпаяндын туюкка кептелип турган кырдаалы кандай кадамга муктаж экендигин дароо көрдү. Азуусун айга жанып турган кыргыз Ажосу добулбасын дүңгүрөтө бир уруп, кыраан кырк чоросун Чамбыл-Белдеги кара мүртөз Карач ханга каршы көтөрдү.

Сөздү кыскартып, акыркы натыйжаны айтсак, кырк чоролон кыргын таап кала жаздап, жеңилген Карач хан менен Жанаалы

камчыларын моюндарына салып, Манастын алдында төрт бүгүлүп кечирим сурап, башыбызды аман коюңуз, бизди букара кылып алыңыз, алтымыш кундуз, миң жамбы алым алып туруңуз, «кыз жакшысы Көрпаян, тартууга аны берели», дешип жалынып-жалбарып, жан соогалашат.

Бакай үчүн жарк этип капыстан күн чыккандай болот. Эки адамдын армандуу махабатынын көп жылдык чиеленген түйүнү күтүүсүздөн, мына ушинтип, оң жагына чечилет. Көрпаян сулууну «адими торко кийгизип, Артору тулпарга мингизип», Бакайга кошуп, Таласка аттангышат.

Айкөл Манас досу Бакайга ушинтип, эстен кеткис чоң жакшылык кылат. Махабат мажнундарын «көздөн учкан көк жээктерине» жеткизет.

«Олжо катын» болуп кетти, деп Чамбыл-Белдегилер ушактап жатышса да, сүйгөнүнө кошулуп, Таласка кетип бараткан жолдо Көрпаяндын ичинде кандай майрам, кандай улуу той болуп, махабаттын жеңиши салтанаттап жаткандыгын, ал эми Бакайдын өңүмбү же түшүмбү, деп дендароо болуп, бакытка чакап кетип бараткандыгын көз алдыга элестете берели.

Кыскасы, жыйынтыктап айтканда, Бакай менен Көрпаяндын махабат тарыхы жөнүндөгү баян-бул «Манас» дастанынын ичиндеги өзүнчө бир дастан. Бул баянды өзүнчө бөлүп алып, махабат жөнүндөгү кыска жана нуска айтылган, бирок мазмуну терең чыгыш дастандарынын бири десек да болот. Бакай менен Көрпаяндын сүйүү тарыхы бир мыкты кино чыгармага же драмалык спектаклге негиз болуп берчү кызыктуу тарых. Кыргыз кино, театр ишмерлери эртедир-кечтир «Манастагы» бул сюжетке көңүл бурбай койбос деп үмүттөнүүгө болот.

«Манастын» ичиндеги бул дастанда биз үйрөнө турган кандай таалим-сабак, тарбиялык маңыз бар? Бакай менен Көрпаяндын махабат тарыхы – бул сүйүүдөгү туруктуулуктун, адеп-актыктын, сүйгөн адамына акыр-аягына чейин ак жана түз бойдон калуунун, өзүнүн махабат бак-таалайы үчүн буюктурган бурганактарга жана бороондорго жалтанбай көкүрөк тоскон рухий каармандыктын,

максат артынан кууган өжөрлүктүн үлгүсү. Бул окуя карангылыкка камаса, жылчыктан жарыкты шыкаалаган улуу үмүттүн. айланасына коргон салса, алкакты жарып чыккан ак сүйүүнүн. жерге көмсө, ак соё болуп өнүп чыккан ашыгылык күчүнүн символу сыяктуу көрүнөт.

Белгилеп кете турган нерсе. Чыгыш дастандарынын сюжетинде демейде сүйүшкөн эки жаш бири-биринен кара күч. зордук менен ажыратылат. Натыйжада. Лайли менен Мажнундун. Аксаткын менен Кулмырзалардын. Ак Мөөр менен Болоттордун кайгылуу драмалары пайда болот. Ал эми Манас эпосунда сүйүшкөн эки ашык жанагипти тескерисинче. күч менен бириктирилип жатат. «Манастагы» Бакай менен Көрпаяндын тарыхынын уникалдуулугу жана парадоксалдуулугу ушунда. Манас баатырдын Чамбыл-Белдеги Карач канга каршы жасаган аскердик акциясы Бакай менен Көрпаяндын махабатына карата алганда, өзүнүн терең гуманизми менен айырмаланат. Анткени аскердик акция зордук-зомбулукка таянган кара күчтү ооздуктоо үчүн жана махабатка, жакшылыкка жол ачуу үчүн жасалды.

Чыныгы махабатты поэтизациялагандыгы жана тунук сүйүүгө карата акыйкат мамиленин жасалыш зарылчылыгы жөнүндөгү идеяны даңазалагандыгы – «Манас» эпосунун мазмунунун гуманисттик бийиктигинин көрсөткүчү.

Көркөмдүк-эстетикалык жагынан алганда, Бакай менен Көрпаяндын баянынын сюжети курч жана кызыктуу курулган. Окурман саптан сапты кубалап окуп отуруп, сюжеттин акырына кантип чыкканын билбей да калат. Окуяны көркөм шөкөттөлүшү бутагы таамай тийген чечендикке жана образдуулукка чулганган. Өзүнүн махабат тарыхы жөнүндөгү Бакайдын сыр ачуусу чын жүрөктөн чыккан интонациясы жана кыйла даражадагы психологизми менен өзгөчөлөнөт. Бакай менен Көрпаяндын баянын ырдоодо Саякбай Каралаев согуштук эпизоддорду тартуунун гана устасы эмес, эпикалык поэзиядагы лиризмдин да чебери экенин демонстрациялап көрсөтүп өткөн.

2. Бакайдын адамкерчилиги

Адамды ар кандай эпитеттер менен тышынан мүнөздөп, узун сөз менен узакка сыпаттап отурганга караганда, кишинин ким экендигин кээде бир эле эпизод, же көркөм деталь ачыктап коеру да чын. Ошол кичинекей эпизод, деталдан эле инсандын иш жүзүндөгү жүрүм-туруму, моралы көзгө шак этип көрүнө түшөт. «Манас» эпосунда да каармандын кимдигин көрсөтүү үчүн эпизод, деталь сыяктуу көркөм куралдардын аз эмес пайдаланылганын көрөбүз. Эпосто ошондой бир эпизод, сюжеттик бир кичинекей фрагмент Бакайдын адамдык мүнөзүнүн, ички руханиятынын дагы бир жаркын жагын күтүүсүздөн жарк эттирип ачып койбодубу. Бул эпизоддун маанисин кеңири фондо түшүнүү үчүн кепти момундан баштап келгенибиз ылайык.

Согуш дейбиз. Согуштун жүзү курусун. Согуш деген азап, кайгы-трагедия. Согушта манасчылар айткандай, «чапандын баары айрылат, канаттын баары кайрылат, азууларын аркайтып, ат өлүгү тоо болот, муруттарын сербейтип, эр өлүгү тоо болот, найза мына мобу, башына күрсү тийип, канжалап жерде жаткан, сайдырган, жеп, оңкосунан түшүп, онтоп отурган, тизесин жара сайдырып, буту, кабыргалары сынган, омурткасы омурулган, чекеси айрылып, кан шоргологон, ичи жарылган, колу кыя чабылган, кадалган жаанын огунун учу сынып, денесинен чыкпай шору каткан, кыскасы, түркүн жараат алып, кыйноо чеккен жайнаган жарадарларды кайда алпарасың? Эпостон ушундай тири укмуш картинаны көргөндө, денең дүрүлдөп, жүрөгүң сыздап чыгат. Эми булардын жайы эмне болот?

Албетте, жарадар жоокерлерин эч ким талаага таштаган, кароосуз калтырган эмес. Бул айла жок жамандыкка каршы ким гана арга издебесин. Манастын кошуунунда атайын дарыгерлер, табыттар, эмчилер иштегендиги байкалып турат. Согуш жарадарлары менен алышып жаткан дарыгерлердин элесин эпостун төмөнкү саптарынан көрүүгө болот: «Ок жуткуруп окшутуп,

Тинтүүр менен түрткүлөп,
Бекиген окту копшутуп,
Сом этине калды деп,
Чыкпай туруп алды деп,
Аштар алып колуна
Тилип жаткан андан көп,
Кол-аягы сынганды
«Былк этпе кыйшык бүтөт»-деп,
Шакшак жонуп даярдап,
Тай мөңкүткөн эмедей
Минип жаткан сандан көп»

Айтмакчы, сөз арасында айта кетели, «Манаста» кыргыз ичинде «Уйпачы», «Медет», «Эбеп», «Себеп», «Апы», «Үпү», «Кайнатма кара дары», «Кырма кызыл дары», «Ок» жана башка бир нечелеген дарылардын бар экендиги, денеге житкен окту издөөчү «Тинтүүр», жараатты тилген «Аштар» аттуу хирургиялык мүнөздөгү аспаптар колдонуулары айтылат. Бул элдик дарылардын ичинде кээ биринин ооруну басандатуучу, канды токтотуучу, бактерияларды өлтүрүүчү, шишикти жандыруучу, ириңди тартып чыгаруучу, ууну соруп алуучу, кустуруучу касиеттери болгон. Мунун өзү кыргыздын элдик медицинасынын Манас замананында, кыйла өскүлөң деңгээлде тургандыгын күбөлөйт. Албетте, мындай кайталангыс таасири бар дарылар Манастын аскериндеги дарыгерлердин колунда болбой койбогон. Манас менен Бакай Каныкей камдап берген дарыларды «Чоң Казатта» Желмаянга жүктөп алып жүрүшөт эмеспи. Ал эми алиги «Тинтүүр», «Аштар» деген аспаптарды кыйналып жаткан жарадарларга колдонуп жатышкандыгын жогорку саптардан өз көзүбүз менен көрүп – билип отурабыз. Бул жерде «Шакшак» ыкмасын да пайдаланып жатышат. «Шакшак» демекчи, жарадардын сынган колун же бутун шакшактап таңып дарылоо ыкмасын Бакайдын да билгени, бу кишинин табыпчылык өнөрү да бар экени биз үчүн өзүнчө кызык жаңылык. Эпостун «Чоң Казат» бөлүмүнөн төмөнкү саптарды окуйлу:

Буту сынып басалбай,
 Онтогону мындан көп.
 Колу сынып кокуйлап,
 Таңып алган мындан көп.
 Башы кетип жарылып,
 Кадик менен бурган бар.
 Бир көзүнөн ажырап,
 Сокур болуп калган бар,
 Муну көрүп алганда,
 Аярлыгын билгизип,
 Акылы менен эр Бакай.
 Сынган жердин баарысын,
 Колуна алып бек кармап,
 Арчадан шак-шак койдуруп,
 Таңып жүрөт эр Бакай.
 Сынган жердин баарына
 Шак-шак тагып салды эми.
 Буту сынган мунжуйган
 Муну колго алды эми.
 Шак-шак чаап бек байлап,
 Таяк кылып ошондо,
 Эки колтук сүйөнтүп,
 «Жалга, кудаы,» - деп байлап.
 Ошо кезде эр Бакай
 Мекеден алган ак дары,
 Супкожо берген чоң дары,
 Каныкей берген зор дары,
 Оозунан берип ичирип,
 Ооруларын тындырып,
 Мына ошентип алды эми
 Атандын көрү дүнүйө.
 Бул эпизодду «Манастагы» кайталангыс, эстен чыккыс,
 уникалдуу эпизоддордун бири деп айтаар элек. Бакайдын образын
 мүнөздөөгө карата алганда, ого бетер баалуу жана табылгыс. Бул

сөз менен тартылган картинанын уникалдуулугу «Чоң Казат»
 согушунун кесепеттүү, жүрөктү түшүрчү натыйжаларынын бир
 көрүнүшүн көз алдыбызга кашкайта таамай элестетип
 бергендигинде (жарадарлардын көрүнүшү). Ушул жерден дегеле,
 «Манас» эпосу өзүнүн эпикалык чыгарма экенине карабастан,
 согушту сүрөттөө жагынан көп жерлерде өзүнүн реалистик
 чындыгы менен айырмаланарын белгилеп өткүбүз келет (айрыкча,
 Сагымбай Орозбаковдун жана Саякбай Каралаевдин
 варианттарында).

Экинчи жагынан келтирилген эпизоддун кайталангыстыгы
 Бакайдын сынган сөөктү шак-шактап таңа билген табыпчылыгын,
 жанында түрдүү дарыларды ала жүрүп, аларды жарадарларга
 ичирип, ооруларын тындыра билген дарыгерлигин көрсөтүп,
 баатырды жаңы кырынан таанытып жаткандыгында. «Манас»
 эпосундагы Бакайдын табыпчылыгын күбөлөп турган бул жападан
 жалгыз эпизоддун уникалдуулугу ушунда гана эмес. Бул
 үзүндүнүн, бул сюжеттик фрагменттин биз үчүн эң башкы зор
 баалуулугу, кайталангыстыгы мына момунда деп ойлойбуз. Бул
 жерде баса белгилей турган негизги нерсе, келтирилген эпизоддон
 Бакайдын табыпчылыгынан да, анын бийик адамгерчилигинин,
 адамдык асыл касиетинин, ыймандык улуулугунун ачыкка чыгып
 отургандыгында. Баштарына эң оор кырсык түшүп турганда, Бакай
 жоокерлерге жардамга келип отурат. Бул не деген ажайып
 көрүнүш. «Жалга, кудаы», деп чын жүрөгүнөн тиленип, элөп-желөп
 болуп, жарадарларды дарылап жаткан Бакайдын гумандуулугуна,
 боорукер жапакечтигине, кишичилик карапайымдыгына
 таңгаласың. Бакай өзү Ажо Манастын кеңешчиси катары, Чоң
 Казат алдында жалпы эл хан шайлаган башчы катары аскердик
 жогорку жетекчи элитанын чөйрөсүндө жүргөн адам. Мына
 ушундай статусун жана даражасын таштап салып, катардагы
 дарыгерлерге кошулуп, жарадарларга жан далбастап көмөк
 көрсөтүп жүрүшү Бакайдын руханий айкөлдүгүн жана артыкча
 жөнөкөйлүгүн, бир сөз менен айтканда, көнүмүш чен-өлчөмдөргө

сыйбаган инсандык оригиналдуулугун айгинелейт. Жаманды башка түшүп турганда, өз ата-энесиндей болуп, үстүнө үйрүлүп түшкөн Бакайды жарадар жоокерлер өмүр бою унутушпаган чыгаар.

Миң создүү узун баяндан бир создүү кыска эпизод артык дегенибиз бекер эмес экен. Тамчыдан күн көрүнгөн сыяктуу жогорудагы поэтикалык бир үзүм эпизод дагы айталы, Бакайдын бүтүндөй жан дүйнө турпатын жарк эткизип айкындап койду. Кыйын кырдаалдагы реалдуу жүрүм-турумун чагылтуу аркылуу Бакайдын адамдык улуулугун, рух сулуулугун жарк эттирип ачып таштаган бул эпизод болбосо, жалаң жоокердик баатырдык менталитети менен каарманыбыздын мүнөзү толук көркүнө чыгып ачыла албай турат беле. Адамгерчиликтин ажайып сапатысыз баатыр чыныгы баатыр боло албас. Өйдөдөгү саптар Бакайдын портретин гумандуу рухтун асыл касиети менен толуктаган табылгыс көркөм мүлк.

VI. БАКАЙДЫН ТРАГЕДИЯСЫ ЖАНА ДААНЫШМАНДЫН КАЙРА ЧЫККАН КҮНҮ

1. Манастын өлүмү, Таласта Айкөлдүн ордосунун кыйратылышы, Бакайдын трагедиясы

Философ Бакай «О, дүнүйө куу жалган!» деген сөздү көп оозанат. Чынында адам баласы чынар дарактай болуп, канат-бутагы жайылып, өсүп турса, анан бир күнү эле, шум тагдыр дегениң, ажал деген азезилиң келип, аны түбүнөн кыя чаап, түбөлүккө жыгып турса, жашоо деген ушинтип аяктаса, бу дүйнөнү «куу жалган» небеске чамаң барбы. «Атандын көрү дүнүйө, бүгүн көргөн эртең жок, ушундай беле дүйнө шок» деп акыры, Айкөл Манас да арман кыла турган мезгил келип жетти. Кайран шерди бир күнү ажал тооруду.

Каныкей кайнатма кара дары менен дарылап, апы, үпү деген керемет дарыларды сыйпап, нечен айлаларды жазаса да, «Чоң казаттан» алган жарааты айыкпай, арка-моюн арасы кабылдап, Манас баатырдын «кыл муруту шыйпыйып», ахыбалы ого бетер кыйындады.

Кулаалы жайын куш кылган, курама жыйып журт кылган кайран арстандын көзү жумула турган болгондо, калайык-калк өкүлдөрү, журт башкарган жакшылар коштошкону чогулуп келишет. Токсондогу карт Кошой: «кантейин Манас кабылан, кара жаак айбалта, кайкалатпай ким аштайт? Каңгайдан болсо чоң мүшкүл, алакандай журтумду, мунун акылын таап ким баштайт?» - деп кыргыздын мындан аркы тагдырын ойлоп, тилден калган Манастын башында каргылданып ыйлап турду. Ал эми Бакайдын ичинен кан өтүп, өрттөнүп ыйлап турганын көрүп туруу өтө кыйын. Бакай катуу буркурап, «көзүнөн аккан кандуу жаш, акырек ылдый куюлуп» турат:

«Кара-Шаар, Камбылын
Камаганда өлбөдүм,
Калдай менен шибээсин
Талаганда өлбөдүм.
Тайлак төөдөй тайтаңдап
Көөп турганда өлбөдүм,
Камап Бээжин калаасын
Алган жылы өлбөдүм!»

Бакайдын бул ыйын көрүп туруп ой кетет. Минтип «асылым Манас өлбө» деп, көзүнөн кандуу жаш агызып, арманын какшап айтып, айкөлүнүн артынан кошо кетчүдөй болуп, чын жүрөгүнөн кайгыруу Бакайдай чыныгы Ак кан достун гана колунан келиши мүмкүн. Бул буркураган ыйды улуу ый деп айтаар элек. Анткени, бул ый ак калпак калктын эки улуу уулунун достугу акыл-эстин гана достугу эмес, жүрөктүн да, жан-дүйнөнүн да достугу экендигин айгинелеп берип отурат. Акылдаш да, жүрөктөш да достордун жуурулушкан биримдигин күбөлөгөн ый.

Каныкей, Бакай, Кошой кеңешип, «өчөгүшкөн душмандар көрүн ачып албасын, жол үстүнө сүйрөтүп, даңгыттарга жарбасын» дешип, маркум Манастын сөөгүн Эчкиликтин кара тоосуна жашыруун коюшат.

Каралуу болгон кайран жеңен Каныкей кабылан Манасын жоктоп кошуп турат:

Ата болгон жан элең
Баатырым, ак калпактуу кыргызга!
Ободо чолпон жылдызым,
Ордунду жоктоор кыргызын,
Асманда чолпон жылдызым,
Артындан жоктоор кыргызын,
Калайык, тунугу кетти жылдыздын,
Туйгуну кетти кыргыздын! ....

Кыргызга ата болгон Ажосунан ажырап, калктын түндүгү түшүп турган чакта, досунан айрылып Бакай кан жутуп турган

кезде, өлгөндүн үстүнө көмгөн дегендей, Жакыптын калмак зайыбы Бакдөөлөттөн туулган Көбөш баштаган «алты арам» Бакай менен Каныкейдин да, калктын да чекесине чыккан чыйкан болот. Каныкей: «Ай караңгы болгондо, түн ушундай экен го. айкөлдүн көзү өткөндө, күн ушундай экен го», - деп бекеринен сай сөөгү сыздап, үшкүрүнүп турган жок. «Чырпык өзүн тал ойлойт, чымчык өзүн куш ойлойт» делет элде. Бул жерде Бакайдын жанын күйгүзгөн нерсе, агасы Манастын аркасы менен киши катарына кошулуп келген, арымы кыска, абийири пас Көбөштүн, өзүн Манаска тең келген баатыр катары сезип, эл эгеси менмин деп эсептегенинде («Манастай өзүм турганда, өлгөндү кантип ойлоймун»). Көбөштүн кыргызга өзүн хан жарыялап, менменсинген бул жоругу бир жагынан комедия болсо, экинчи жагынан Бакайдын, Каныкейдин башына муш болуп тийип, трагедиялуу натыйжага алып келет.

«Ит кутурса ээсин кабат» деген кептин чын экендигине Каныкей мурда эле, Чоң Казат учурунда «алты арамдын» чыккынчылыгынан улам терең ынанып калган. Баатырлар Бээжинде майданда салгылашып жаткан кезде, оорукта калган Абыке-Көбөш «Манас өлдү, элге өзүбүз хан болобуз» деп, Ажонун ордосуна кол салганда, Каныкей жоо кийимин кийип, чачын төбөсүнө түйүп, буларды беттеп чыгып, ордого жолоткон эмес. Ошондо эле, бул ини сөрөйлөрдүн Манас агасынын ийгиликтерин көрө албай, ичтеринде ийри жылан сойлоп тургандыгы даана көрүнгөн.

Манастын көзү өткөн соң, бул арамдардын ашынып чыгаарын, өзүнө кылгылыкты кыларын Каныкей билген, бирок кара кийип кан жутуп отурганда, катын кылып алам деп эсирери канышанын үч уктаса түшүнө кирген эмес. «Агасынын катынын, иниси жерге таштайбы, жесири калса агадан, жеңесин кайни алуучу», деп Көбөш салтты бетке кармамыш болуп, өзүнө жуучу жибергенде, Каныкейдин күйбөгөн жери күл болот.

Акыл-эстерине келип, намыстанышып, Манастан калган тууну колго алып, кызылдай кыйынчылык менен курулган Манастын

мамлекетин сактоо, чыңдоо, журт көз карандысыздыгын тыш жактагы «тырмактуулардан» коргоо жөнүндө ойлонот го, деп эл үмүттөнсө, көрсө, Көбөштүн ойлогону, болгон максаты мансап, байлык, анан Каныкейди катып кылып алуу экен.

Манастын арбагын жана өзүнүн аялдык ар намысын бийик койгон Каныкей Абыке - Көбөштүн мындай ниет-мүдөөлөрүн чечкиндүү түрдө четке кагып, жуучуларды канжар менен кууп чыгат.

Манастын жарынын көөдөнүн намыс тепкен жалтанбастыгына жана «хандын» эркине баш ийбеген багынбас нравасына кылыч менен найзаны каршы коюудан башка Көбөштүн айласы калбайт. Экөөнүн ортосунда кандуу кагылыш болуп өтөт. Жоо кийимин кийүүгө, тулпарга минүүгө үлгүрбөй калган Каныкей далысына Көбөштүн кара жаак айбалтасы тийип, эмчеги жара чабылып, канга боёлуп, бүк түшөт. Эси ооп жатканда, алмадай башын аларда, эр Шууту жансоогалап жатып, Каныкейди каарданган Көбөштөн арачалап калат. Көбөштүн көпкөн дөбөттөрү ымыркай Семетейдин бешигин көкбөрү тартып кетишет. Манастын ордосу таланат. «Алты арамдын» чабуулуна кийин мамлекеттин ордосунун кандай кейипте калгандыгын Бакай өз көзү менен көрүп турат:

Талынын баарын сулатып,
Тамынын баарын уратып.
Таш калааны талкалап,
Такыр чаап алыптыр.
Ар кайсы жерде оркоюп,
Ордонун орду калыптыр,
Каныкейдин ак сарай,
Каалгасы темир, сом калай,
Төрт күл дөбө солуптур.
Буланы булап алыптыр,
Бузукту минтип салыптыр,
Как эткенден карга жок,
Курулай талаа калыптыр:

Мынакей, тумшугунун алдынан башканы көрбөгөн «өздөн чыккан жаттын, өзөктөн чыккан өрттүн» сокур амбициясынын трагедиялуу натыйжасы. Ак мөңгүлүү Ала-Тоого, ак калпак кыргызга көз артып турган алыскы – жакынкы жоолордун көзүнчө өз мамлекетин, өз эгемендүүлүгүн өз колу менен талкалаган «Манастагы» «кыргыз» деген аты бар кош аяктуулардын жоругуна не дейсиң?!

«Жаңы бийлик» тарабынан ордодон четтетилип, кодуланып обочого сүрүлүп калган карыган Бакай моминтип жер үстүнөн жексен кылынган Манас ордону көрүп, сакалы ылдый жашын куюлтуп, өксөп турат. Кантип өксөбөйт. Ушул эгемендүү кыргыз ордосунун устунун тургузуу үчүн Манас менен Бакай өмүрлөрүн сайбады беле. Кыргыз гана эмес, “он эки хандыкка” бел, тирек болуп турган ушул ордо, ушул мамлекет үчүн экөө күн-түн чуркабады беле, күн-түн тердеп-кургабады беле. Эми ошол өз колу менен өлгөндө-талганда тургузган, багып-тиккен “перзентинин” өздөн чыккан жаттар тарабынан кордолуп, күм-жам болушун көрүп туруу кандай кыйын. Бул Бакай үчүн кандайча трагедия эмес. Анан кантип ал буркурап көз жашын төкпөйт...

Ушуга удаа мобуну айтып өтөлү. «Абыке-Көбөш алты арам» - бул «Манастын» символу. Абыке, Көбөш алты арам-граждандык, атуулдук жетилбегендиктин символу, өз улутунун келечеги, түпкү стратегиялык кызыкчылыктары, башка элдердин катарындагы аброю, ар намысы, коопсуздугу жөнүндө иши жоктуктун символу, акылсыз күнүмдүктүн, кара жемсөө өзүмчүлдүктүн символу, «өздөн чыккан жаттын, өзөктөн чыккан авантюранын символу, «өздөн чыккан жаттын, өзөктөн чыккан өрттүн» символу. Эгер улут ичинде Абыке, Көбөш алты арамдын күчү үстөм абалга ээ болуп кетсе, журттун калаасы бузулар, ордосу ойрондолоор, ата конуштан бакыт, ырыс качар. Ушуну айтып турат бизге «Манас». Бизге калтырган Манастын эскертүүсү ушул. Биз бүгүн ушуну эске түйүп коюшубуз керек. Себеби 21-кылымдагы эгемендүү Ата журтубузда да «Абыке-көбөш алты арам» фактору активдүү аракетте туруп жатат. Улуттун эки душманы болот: ички жана тышкы. Тышкы душмандан да, ички душман коркунучтуу.

«Манас» эпосунда кыргыз мамлекети тышкы жоодон бир жолу (Алоокенин чапкыны), ички жоодон эки жолу (1. Абыке-Көбөш. 2. Канчоро-Кыяз) кыйрагандыгын эсибизге бекем тутушубуз шарт.

2. Багынбас Бакай рухунун улуу козголоту

Балтыр бешик Семетейди бооруна көтөрүп, буттарында кийген өтүгү жок, жөө-жаландап Букарга качып бараткан жолдо «басайын десе ал кетип, балтырдаң кара кан кетип, жиликтин башы зыркырап, таманы ташка былчырап», ачка, ымыркайын эмизейин десе, эмчегинен сүт чыкпай, азап чеккен Каныкей менен карыган Чыйырдыны көргөн окурман, калк энелерин карып кылып, тентитип мүңкүрөткөн, Манастын элдик ыйык жеңиштерин тебелеп-тепсеген Көбөштөй макулдукка карата тишин кычыратып, муштумун түйбөй койбойт.

Дал ушундай өмүрлөр бычак мизинде турган оор кырдаалда Бакайдын жардамга келип, Каныкей менен Чыйырдынын «ач бел, туу жолдогу» азап-шордон, ажал өлүмдөн аман калышына аралжы болгондугун баса көрсөтүп өткүбүз келет.

Эки качкындын артынан издеп келип таап, болгон аракетин жумшап, ары бери чапкылап, азык-түлүгүн, минээрге унааларын камдап берип, мүңкүрөп турганда Чыйырды менен Каныкейдин «өчкөн отун тамызган» Бакай карыя.

Бакай эл-жерине кызматы өткөн Каныкейди өтө жогору баалайт. Кыз кезинде көргөндө эле «ургаачынын ыктуусу, ак жоолуктун мыктысы, ал Каныкей турганда, санжыргалуу башынды, жер жүзүнө кан кылаар», деп Манаска айтып, кийин ушул көрөгөч болжолу чын чыгып, Каныкей кадыры бийик канышага айланганда, Бакайдын төбөсү көккө жеткен. Аксакал даанышман Манастын жарын өз бир боор кызынан артык көрөт. Ошон үчүн Манастын ордосунун таланып-тонолуп, ойрондолгонун күтүүсүздөн көрүп, Каныкейди таппай калганда: «Жагылган шамым өчкөнбү, жалгыз балам Каныкей, жоо олжолоп кеткенби? Канатымдан

кайрылып, кантип тирүү турамын, канышам Каныкейден айрылып», деп буркурап жибербедиби.

Терең ойлонсок, Бакайдын сакалы ылдый жашын куюлтуп ыйлап турганында көп маани жатат. Чоң Казатга Алмамбет, Чубак, Сыргакка окшогон мамлекетти коргой турган көкжалдар шейит болуп, кийин Манастын көзү жумулуп, анан баягы кырк чоро Манас бардагыдай болбой, Абыке-Көбөш тарапка ыктап калганда, журттун ыйык ордосунун тиреги деп Бакай Каныкейди санап, Каныкейди бел тутуп, ишенип жүргөн болучу. Эми моминтип, өзүнүн көзү тирүү турганда, өз колу менен кошо курушкан Манас ордо, мамлекет коргону кыйратылып, анан ушул ойрондолгон ордонун устунун кайра тургуза турган Каныкей менен кабылданган калган туяк-Семетей өлүү-тирүүсү билинбей, дайынсыз болуп жатса, Бакай буркурабай коёбу?

Семетей перзент - мамлекеттик масштабда, улуттун стратегиялык кызыкчылыктарынын багытында ойлонгон Бакайдын тереңдеги үмүтү эле. Ошон үчүн даанышман карыя Семетей жөнүндө ойлонгондо: «айкөлдөн калган жалгызым, астыга салса ак жолум, аркамда калса сан колум, оо, Семетей күл ботом, кара кашка тынарым, Манаска тете болот деп, кармап бир турган чырагым» деп, ичинен баланы эркелетип, караанына жалынып турчу. Семетей атасы Манастай болуп, кыргыз мамлекетинин чырагы болот деген үмүттү, ойду ичинен желектей желбиретип, алдейлеп алып жүргөн. Ушул идея «Алты арамдын» бийлигине каршы оппозицияга өткөн Бакай аксакалдын жан дүйнөсүн ич жактан тиреп турган түркүк сыяктуу болучу. Ордонун тып-тыйпыл болуп чабылганын көргөндө, Бакайдын ичинен бүлүнүп, жанагинтип буркурап ыйлап жибергени, дароо астындагы тулпарга олбуй-солбуй камчы уруп, оң-тетири теминип, жетим менен жесирди жандалбастап издеп жөнөгөнү бекер жерден эмес болучу.

Бакайдын, Каныкейдин, Чыйырдынын Букарга качып бараткан жолдогу жолугушуусун биз УЛУУ ЖОЛУГУШУУ деп атаар элек.

Чындыгында эле, бул улуу патриоттордун жана даанышмандардын
УЛУУ ЖОЛУГУШУУСУ болгон. Эмне үчүн?

Сыртынан үстүрт карап, окуп кеткен адамга бул жолугушуу кыйын-кыстоо кырдаалда качкан менен издегендин бири-бирин табышы, алардын бул кездешүүдөгү сүйлөшкөндөрү – бири-бирине кайгысын айтып кейип-кепчиген жөнөкөй эле кеп-сөздөр катары көрүнүшү мүмкүн. Бирок чындыгында андай эмес. Бул сүйлөшүүнүн маани-маңызы өтө тереңде жатат. Керек болсо, тагдырга тете сүйлөшүү. Манастын мамлекетинин бүлүнүшүнүн, журт ордосунун кыйрашынын, кайгыда калган жан дүйнө кризисинин шарттарында жана тагдыр бычак мезинде жөн кырдаалдагы жолугушууда элдик лидерлердин ортосунда жөн салды, көрпөндөлик деңгээлдеги сүйлөшүүнүн болушу мүмкүн эмес. Эмесе, Каныкей менен Бакайдын диалогуна көңүл буралы: Бакай менен Каныкейдин ортосунда бул жолугушууда төмөнкүдөй чоң сөз жүрөт:

Бакай:

- О, Каныкей, кулунум,
Бүгүн бурдуң санааны.
Алыска сапар жол жүрүп,
Аман сактап алыпсың,
Манастан калган баланы.
Мындан ары, Каныкей,
Аңылдаган алты арам,
Кеңкол бойлоп конушпайт,
Кыйгачташкан кырк чочко,
Баштагыдай болушпайт.
Жыл он эки ай болгончо,
Балам, төө кайтарып күйөрмүн.
Төбөндөн тийген ит менен,
Кырдаалы келсе Каныкей,
Мен төбөлөшө жүрөрмүн.
Төрөмдөн калган жалгызды,

Мен он эки жыл күйөрмүн.

Он эки жылда келбесе,
Таласты балаң көрбөсө,
Азабын тартып кордуктун.
Ажалсыз Бакай өлөрмүн.
О, Каныкей, кулунум!
Ангеме дүкөн курай жүр!
Ал-абалы кандай деп,
Бакайдын жайын сурай жүр!
Сен Букардан тарткыча,
Бек байлаймын белимди.
Төө ичинде кара нар,
Мен Желмаянды сактармын.
О дүйнө кеткен жалгызым –
Манастын тузун актармын

Каныкей:

- Өзөңгө кырчын тал бүтөр,
Өлбөгөн жанга мал бүтөр.
Манастан калган бир жетим,
Эсен болсо, эр жетер.
Эр жеткенче, эс кетер.
Эшикке келген дос кетер.
Эсен болсо каралдың,
Эптеп-септеп күн өтөр.
Капа болсок, кан аба,
Кайратың жетим бар, аба.
Манастан калган белек бар,
Баш көтөрөр жөлөк бар,
Балаң аман турганда,
Баладан сага өбөк бар.
Бакай:
- Ой, Каныкей, кулунум,
Темиркан конуп жетерсин,

Атаңы айыл болорсун.
 Арка чачың өрө көр,
 Алдейлеп турган чунакты
 Ысмайылга бере көр!
 Оолакка салгын боюңду,
 Чоочундай кылгын оюңду.
 Балаң эрбейип атка мингенче,
 Ок өтпөс тонун кийгизбе,
 О дүйнө кеткен Манастын
 Ата экенин билгизбе!
 Тулпарды минип желгенде,
Жашы он экиге келгенде,
Жибергин ушул Таласка,
 Зыярат кылсын жетимим,
 Курдашым көкжал Манаска!
 Мен кыянын башын чалармын.
 Кыйналып Бакай өлбөсөм,
 Кыямат жүзүн көрбөсөм,
Кыйындан калган белекти
Мен жолдош кылып алармын!
 Билбегенин билгизем,
 Туйбаганын туйгузам!
 Мен ээрчитип жүрүп эр кылам!
 Эр уулу менен тең кылам!
 Белин бекем буушам,
 Бексинген Коңур канкордон
 Берендер кунун куушам!
 Аман келсе жетимим,
 Бакай гана күнүн көргөнү!
 Жетим аман келбесе,
 Байкушун Бакай өлгөнү!

Каныкей:

- Өлбөсөм Чаткал жайлармын,
 Өзөңгө бээм байлармын.
 Көлөкөм аман турганда.
Көбөштү мен да айдармын,
Доңуз канды жайлармын!
 Абыкесин аймармын,
 Көбөштү көргө киргизип,
 Эл ичинен айдармын! (Семетей, Фрунзе., 1960-жыл).

Карыя ушул бала үчүн өлбөй тирүү жашаарын, ушул баланы
 12 жыл саргарып күтөөрүн көз жаш аралаш какшап айтып, Таласта
 күйөөрү, күтөөрү, күрөшкө чыгаар адамы, Манастын тузун актаар
 абакеси бар экенин Каныкейге туйгузуп отурат. Каныкей болсо,
 «өзөңгө кырчын тал бүтөөрүнө» ишенич кылып, Бакайдын күткөн
 үмүтүн актоого чечкиндүү экенин туйгузуп, карыяга кайрат
 тартуулап жатат. Айкөл Манас атасынын тууруна кондуруу үчүн
 балапан Семейтейдин канатын жетилтүү- Каныкей менен Бакайдын
 арзыган арман-тилеги.

Мына ошентип, бул диалог жөнөкөй эмес, улуу мазмунга
 толгон **УЛУУ БААРЛАШУУ**, сырдашуу жана Ата журт тагдыры,
 анын келечеги тууралуу стратегиялык **УЛУУ АКЫЛДАШУУ**
 десек эч жаңылбас элек. Терең карап, айтылган сөздөрдүн ары
 жактагы маанисине кадалана үнүлсөк, Букардын жолунда Бакай
 менен Каныкейдин ушинтип акылдашканынан, Семетей аркылуу
 «өзөктөн чыккан өрттүн, өздөн чыккан жаттардын» Таластагы
 зордукчул бийлигин кулатуунун, Манастын ордосун кайра
 калыбына келтирип, арстандын туусун кайрадан орнотуунун,
 кыргыз мамлекетин, эл-журттун көз карандысыздыгын сактап
 калуунун улуу планы түзүлгөндүгүн, ушул максатта мындан аркы
 иш-аракеттердин стратегиясы аныкталгандыгын көрбөй коюшка
 мүмкүн эмес. Бул диалог – улуу мүдөө үчүн эки элдик кеменгердин
 ортосунда тымызын түзүлгөн **УЛУУ КЕЛИШИМ**. Бул диалог
 улуттун тагдыры жөнүндөгү **УЛУУ САНАА**. Бул жерде
 куугунтуктагы Каныкейдин Букарда жүрүшүнүн жана Букардан

кайтуусунун философиясы жана Бакайдын Таластагы УЛУУ КҮТҮҮСҮНҮН сыры. маңызы берилип отурат.

Мына ушинтип, дагы айталы. Семетей эмчектеги «ыңаалаган» ымыркайдан улуттун улуу үмүтүнө айланат. Бакай, Каныкей, Чыйырдынын Букарды беттеген жолдун бир ашуусунда ушул «улуу үмүттү» ортого алып, кайра, кайра жыттагылашып, бири-бири менен ажыраша албай турган учуру «Семетей» эпосунда мындайча сүрөттөлөт:

Деп ошентип, зор Бакай,
Беренден калган белектин,
Оң бетинен бир жыттап,
Сол бетинен бир жыттап,
Улам-улам кучактап,
Үчөө бирдей бышактап,
Көздүн жашын төгүшүп,
«Көрүшкөнчө кош бол», - деп.
Ортого коюп жетимди,
Улам-улам өбүшүп ...

Бакай менен Каныкейдин жолугушуусунун жана сүйлөшүүсүнүн мазмуну Бакайдын эпосто «Караңгыда көз тапкан, олуя Бакай карыя» делип, ал эми Каныкейдин «калк энеси» деп бекер жеринен аталбагандыгын биздин көз алдыбызда дагы да даана ачып көрсөттү. Акыл-эстери Ата мекендин көйгөйлөрү менен алек болгон чыныгы рухий жол башчылар экендиги, «Мен» деп төшүн какпаган, бирок көптүн жүгүн аркалаган, калктын нагыз «жабылуу кара ынгендери» экендиги алакандагыдай айкын боло түштү.

Бул жерден Бакайдын бул дүйнөдө тирүү жашап жүргөндүгүнүн маңызы- Манас экөө кан, тер менен курган кыргыз мамлекетинин эгемендүүлүгүн сактоо, коргоо философиясында экендигин да ачык туюнду. Эгерде бул улуу дөөлөт «Абыке-Көбөш алты арамдын» колунда калып, жок боло турган болсо, анда бул Бакайдын граждандык трагедиясынын жана өлүмүнүн өзү

болмок. «Жетим аман келбесе, байкушун Бакай өлгөнү» дегени кара башынын физикалык өлүмү жөнүндөгү кеби эмес, биринчи иретте, акылмандын өзүнүн моралдык өлүмү жөнүндөгү түтөгөн күйүтү. Ушундайча ойлонуу ыгы жагынан Каныкей Бакайдын эгизи сыяктуу. Эгерде айкөлүмдүн, эл-журтумдун үмүт-тилеги - жалгызым Семетейден ажырай турган болсом, анда Букарга кетишимдин да, Таласта тирүү басып жүрүшүмдүн да зарылдыгы жок, бу көрөкчө «айланайын энеке, курман болуп кетейин!» деп, ал Чыйырдыга чырылдап —чыркырайт. Мынакей, улуттун чыныгы улуу граждандери. Элдин эки чоң мүлкү бар: биринчиси баатыр, экинчиси акылман деген сөз бекеринен эмес экен.

Кыскасын айтканда, айкөл Манас курган кыргыздын эгемен мамлекетинин кыйрап турган устунун Семетей аркылуу кайра тургузуу, ыйык ордону калыбына келтирүү боюнча Каныкей Бакай, Чыйырды үчөөнүн жашыруун кездешүүсүн жана макулдашуусун баяндаган окуя. «Манас» эпопеясынын идеялык-көркөмдүк, патриоттук-философиялык, моралдык мазмунун бийикке көтөрүп, көтөрүп турган сюжеттик «атланттардын» бири экендигин баса белгилегибиз келет.

3. Каныкейдин, Семетейдин жардамы менен Манастын ордосун кайрадан калыбына келтириши, эгемендүү кыргыз мамлекетинин устунун кайра тургузушу — Бакайдын улут алдындагы улуу патриоттук эрдиги

Куштай учуп, арадан жылдар өтөт. Акыры, Каныкейдин Букарда жашаган 12 жылдык улуу мезгили аяктайт. Чынында эле УЛУУ МЕЗГИЛ деп аталууга акылуу жылдар... Анткени бул жылдар жөнөкөй гана баш калкалоо үчүн эмес, улуу максат үчүн, кыргыз мамлекетин кайра жаратуу үчүн келечектеги баатырды аман-эсен чонойтуунун, өстүрүүнүн, даярдоонун улуу жылдары эле.

Каныкей, Бакай, Чыйырды үмүттөнгөндөй, Семетей бала таяктаякесинин жерине ойротто жок берен болуп, алоолоп турган өрт болуп чыгат. Жети жашында мылтык атып, жаа тартканга үйрөнгөн, он эки жашка келгенде ит агытып, куш салган, жоонун жолун кайгуулдаган, урунарга тоо, урушарга жоо таппаган эр болот. “Манастай болгон чунактын, караанына жалынып”, Каныкей буга жетине албайт.

Өткөн 12 жыл Бакай үчүн да саргарган сагынычтын, сары алтындай сабырдын жана улуу күтүүнүн жылдары болду. Ооба, чындыгында эле, “Секетин кетип калайын, Семетей чыкпайт эсимден” деген Бакайдын Таластагы 12 жылга созулган күтүүсү улуу күтүү эле. Күтүүнүн улуу маңызы ак калпак кыргыздын ыйык жана улуу нерсеси – эгемендүү мамлекетти кайра тургузуу, Манас ордонун туусун кайрадан желбиретүү жөнүндөгү Бакайдын жашыруун патриоттук сырында жаткан.

“Айланайын элимден, адашып калган мен экем” деп касиеттүү Таласка барчын куштай кайра айланып келгенде, Семетейди кайтарган төөлөрү менен кошо боздоп, буркурап ыйлап, биринчи болуп тосуп чыккан Бакай болду. “Оңдоду кудай ишимди, келтирди кудай түшүмдү” деп терисине батпай кубанган Бакай ак сакалын жаркылдатып, эл-журтуна сүйүнүчүн айтып турат...

“Сүйүнчү эле! Сүйүнчү!
Кеткеним бүгүн келиптир,
Кемтигим толуп калыптыр.
Качкан кушум келиптир,
Капшытына конуптур.
Кожодой болуп кол берген,
Пирим келип калыптыр,
Оогон, Ташкен аралап,
Иним келип калыптыр.
Жарыгы чолпон, ай жылдыз,
Күнүм келип калыптыр”.

“Пирим”, “Күнүм” деп карыя тебетейин көккө ыргытып жатат. Мындан 12 жыл мурун баягы Букарга качып бараткан жолдо

жолугушуп, “Абыке-Көбөш алты арамдын бийлигин кулатуу жана Манас мамлекетинин мамысын кайра орнотуу Каныкей экөөнүн жашыруун түзгөн улуу планы. саргарып күткөн мүдөөсү, арзыган арманы сааты чыгып, ишке ашканы отурса, Семетейди кантип, “пирим”, “күнүм” дебейт. Манас тактысы – эл бактысы. Улуу Бакай улут бактысына кубанып, ыйлап жатат.

Семетейдин Манасты элестеткен сырткы бой - келбети гана эмес, анын ички рух, акыл-эс турпаты да Бакайдын купулуна толуп турат. Семетейдин өз ата конушу жана Таласка эмне үчүн кайтып келгендиги жөнүндө энеси Каныкейге, абасы Бакайга айтып турган сөзүн тыңшап көрөлү:

Бул – Манас конгон майлуу журт,
Манаска жаккан жайлуу журт,
Кудайым берген куттуу журт,
Сагынып келдим мыктуу журт.
Каныкей мени тууган журт,
Киндик каным жууган журт.
Киндигимди кескен журт.
Кийимимди эзип жууган журт.
Атпай журтка кан болуп,
Атам Манас өткөн журт.
Аягы Талас, башы Чүй,
Атпай кыргыз өскөн журт.
Жамандык кылган душманы
Жанына келбей безген журт.
Шер Манас – Манас болгон журт,
Бакты, дөөлөт конгон журт.
Атагы чыгып дөө болгон,
Баатырлар өсүп, өнгөн журт.
Ушул жерден аттанып,
Жоо келсе жообун берген журт”.

Кара көзүң кал басып,
Какшап жүрсөң мен үчүн,
Ак сакалың чаң басып,

Азап тартсаң эл үчүн,
 Айланайын абаке,
 Мен арзып келдим эл үчүн,
 Абакем Бакай сен үчүн.
 Акшумкардай айланып,
 Акыры келдим жер үчүн
 Жетим кетип, жетилип,
 Кайрылып келдим калкыма.
 Кара жаным өлбөсө,
 Жетермин аба, баркына!
 Чын Семетей өзүммүн,-
 Чырагың келди кашына!
 Чындап жаным кашайды,
 Кагылайын абаке.
 Көзүңдөн аккан жашына!”

Караңызчы, Ата Журт тууган жер, тууган эл жөнүндө терең маани-маңызыга толгон кандай укмуш сөздөр айтылган. Эл-жерге болгон сүйүүнүн, ой жүгүртүүнүн манасча масштабы деп ушуну айтыш керек. Бул сөздөрдөн Семетейдин руханиятынын жана патриотизминин көкөлөгөн бийиктиги кашкайып ачыкка чыгып турат. Семетейдин күткөн үмүт-тилекке татыган ушундай руху бийик уул болуп чыгышында Каныкей менен Бакайдын багыттоочу идеологиясынын жана тымызын көргөн камкордуктарынын ролу чоң.

Чоң атам деп издеп келген небересине уу сунган Жакып, жаңы көчүп келген Каныкейдин конушуна бетпактык менен чабуул койгон, эсирген Көбөш кан («Алты арам абийирди билбейт семирсе» деп Манас өлөрүндө көрөгөчтүк менен айткан экен.) Семетейдин күчүнө туруштук бере албай, салгылашта жеңилет. «Абыке-Көбөш алты арамдын» бийлиги кулап, калайык-калк өздөн чыккан жаттын кулчулугунан бошотулат. Чыккынчылар, журт бузарлар эл тарабынан жазаланат.

” Атандын айлын талкалап, тактыга минген чалкалап, Көбөш деген көр эле, көр турсун кара жер эле, көр Көбөштүн өзүнөн, жакшылык күтпө дегеле” деп Семетейге акыл берген Бакай болучу.

Семетей Манас атасынын ак шумкарын колуна кондуруп, Ак олпогун кийип, сыр найзасын колго алып, ак албарс кылычын байланып, Тайбуурулга минип, бабаларынын туусун колуна алат. Бакай Семетейдин кеңешчиси, болуп калат.

Мөөрөйү колуна тийген Бакай жалпы эл-журтуна кайрылып:

-Атпай кыргыз калың журт,
 Арманың барбы Манаска.
 Манастан калган бир жалгыз
 Жаңыдан конду Таласка.
 Эсиң болсо көп кыргыз,
 Эрдикти мындан талашпа!
 Манастан калган жетимге
 Чоро болуп алгыла,
 Кеңеш таап, жетимди
 Келтирип жолго салгыла!
 Келе турган жоолор көп,
 Кеңешип жолун чалгыла!
 Семетейдин доорунда,
 Серпишкенге бой бербес,
 Сепил болуп калгыла!
 Ынтымактан качкандар

Ыгы жок өзү кор болот! — деп акыл - насыятын айтып, калкты бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарууга, тышкы күчтөрдүн алдында бир муштумдай болуп биригүүгө чакырып турат. Биримдик, ынтымак идеясы ар дайым Бакайдын тутунган философиясы болуп келген. “Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет” деген баштатан келаткан даанышмандыгын Бакай бул жерде да журтунун кулагына куюп жатат.

Жыйынтыктап айтканда, мына ушинтип, он эки жыл күтүп жүрүп, акыры өзү күрөштүн башында туруп, Каныкейдин,

Семетейдин жардамы менен Манстын ордосун кайрадан калыбына келтириши, эгемендүү кыргыз мамлекетинин устунун кайра тургузушу, айкөлдүн туусун Ала-Тоодо кайрадан желбиретиши – Бакайдын өлбөс-өчпөс патриоттук эрдиги болгон. Даанышман Бакай улутуна жасаган ушул жакшылыгы менен улуу.

4. Тагдырдын кезектеги күтүүсүз соккусу, Бакайдын сонку кайгы-муну жана даанышмандын кайра чыккан күнү.

Элде «мээнет жалпак, бакыт тоголок» деген накыл сөз бар. Бирок бул экөө бири жалпак, бири тоголок болгон менен негизин эгиз бир тууган, түгөйлөш. Себеби бакытты мээнет жаратат, мээнет төрөйт. «Мээнетин күчтүү болсо, татканын таттуу болот», деп бекеринен айтылбайт да. Ошон үчүн бакыт мээнеттен бөлүнүп, өзүнчө токтобой тоголонуп, башка жакка кетпей, мээнет сыяктуу жалпак болуп, дайыма мээнеттүү адам менен бирге болушу лаазым эле. Бакай өмүр бою элим үчүн, жерим үчүн деп мээнет кылды. Демек, ал өмүрүнүн аягына чейин бакытка чулганып жатыш керек эле. Бирок куу дүйнө деген ушундай экен, кээде ташбоор тагдыр бакытты мээнеттен кара ниеттик менен бөлүп, бөлөк жакка тоголотуп алып кетет экен. Ушундай жагдайдан улам мээнет жалпак, бакыт болсо, тоголок, ал башка жакка тегеренип кетет делип, эл оозунда айтылып калса керек. Карыган Бакай мээнетинин убайын көрүп, бейпил, бакыбат жатар кезинде капыстан бакыт кушу башынан учту. Өмүрүнүн соңунда карыянын күтүүсүз кайгыда калышы, башкача айтканда, куу дүйнөнүн бу «тамашасы» төмөнкүдөй философиялык маанидеги ыр саптарын аргасыз эске түшүрөт:

Бороон урган күндөр келээр, жол бүтөлөөр кар чайлап...
Бактым чексиз, качан болсо, жыргайм тебе май чайнап.
О пенделер, бет алдында дайым турбас гүл жайнап,
Бакыт кушуң баштан учуп, күтүүсүздөн бир күнү,
Кышта жолдо жалгыз калып, кар кечээрсин жыңайлак...

Кайран Бакай капыстан каргашага учурап, дал ушундай жамандыкка туш болбодубу. Семетей баатыр хандык кылган Манас мамлекетин бир күнү кайрадан кырсык басары, өз баласындай көргөн Канчоронун капыстан чыккынчылык кылары, анын Кыяз менен биригип, амал менен төңкөрүш жасап, Семетейди тактан кулаты, бийликти басып алары, Семетейдин өлөрү, кайып болуп кетээри Бакайдын үч уктаса түшүнө кирген эмес. Койнунда котур ташы бар, арбак урган Канчоро-Кыяздын Манас ордого кыргын согуш жарыялап, элдин мал-мүлкүн тоноп, өздөрүн-өздөрү хан кылып, «Таластын ичин чаң кылып,» Гүлчорону кул кылып, Каныкейди күң кылып, Айчүрөктү тул кылып, кыргыздын күнүн түн кылып отурса, Бакайдын карыганда «кышта жолдо жалгыз калып, жылаңайлак кар кечкени» ушул эмеспи.

Багынууну билбеген бунтарь Бакай карыса да, акыркы күчүн жыйнап, Сары кан менен биригип, чыккынчыларга каршы согуш ачат. Бирок тилекке каршы, сакалынын агында, сапары жакын чагында алышкан менен алы жетпей, жоодон жараланып жыгылып, Канчоро-Кыяздын балбандары тарабынан сабалып кордолот.

Акылмандын башына мына ушунтип түн түшөт. Кабылан Манас барында, өлүп албай не болдум, деп «улуп Бакай оңгурап, өксөп ыйлап коңгурап», акыры уй кайтарып, өлбөстүн күнүн көрүп калат.

Жылдар жылып өтөт. Бакайды бир жагынан карылык кыйнайт. Карылыктын азабы «Манаста» мындайча берилет: «Кулагы укпай көр болуп, курган Бакай абаңыз, кара жер менен тең болуп»... Бирок карылыктын кайгысынан да, Бакайдын руханий кайгысы жанын кыйнап турат. Кыргыздын улуу ордосунун тебеленип-тепселгенин, көкөлөбөй көмүлгөнүн көрөт деген эмне, көкжал Манас, Семетей, кайрандардан айрылып, калат деген эмне, деп Бакай ичинен кароолонуп күйүп, «мурутун булкуп ыргытат, сакалын жулкуп ыргытат».

Бу куу дүйнө ушунчалык катаал беле? Каруунду казык, башынды токмок кылып иштеген ишинди бу жалган маңызсыз санайбы? Ыйык деп ишенген нерселеринди тыйынча көрбөй,

уйпалап салабы? Бардыгы ийленип, ийнелип акырында итке салынабы? Бүгүн көргөн эртең жок, алды кубаныч, арты өкүнүч дүйнө деген ушубу? Баягы ата журт боштондугу үчүн күрөшкө арналган өмүр кайда? Семетейди Букардан 12 жыл саргайып күткөн жылдар наатка кеттиби? Манас, Бакай тургузган мамлекеттин туусу кана? «Айкөл кайда, шер кайда, бел байлаган бел кайда, медресе кылган эр кайда?».

Бакай даанышмандын «береги жылгандуу Кеңкол кең Талас, душман жердээр жер беле? Береги бабасы Бакай курган жан, көмүлбөй калып талаада, жору жечү эр беле?» деген күйүттүү сөзү анын ички рухий драмасынын өз апогейине жетип тургандыгын айгинелейт.

Карыгында кайгынын кучагында жүрүп, Бакай 90 жашты таяйт. Карылыгы менен келишип, ал өлүүгө даяр. Бирок кулчулук абалда эч кимге кереги жок болуп, бу дүйнөдөн өтүү ою менен ал баары бир ичинде келише албайт. Абалын өзгөртөйүн десе, бул колунан келбейт. Айланасындагылар да алсыз, Калайык-калктын төбөсүндө каардуу Канчоро хандын камчысы ойноп турат.

Бирок, ушинтип туюкка келтелип турса да, Бакайдын жан түпкүрүнөн баары бир кандайдыр бир үмүттүн «кыпындары жылт-жулт» этет. Бир философ: «адам пендеси башка жаныбарлардан үмүт инстинкти менен жашагандыгы боюнча айырмаланат» - деп айткан экен. Чынында эле, адамдын жаратылышы ушундай экен, ал канчалык айласыз абалда, караңгы тунгуюкта турса да, кандайдыр бир жарыкка үмүттөнүп, кандайдыр бир жакшылыктан күдөрүзбөй, ошол үмүттөнгөн нерсесинен аз да болсо кубат алып, өзүн-өзү сактап турууга жөндөмдүү келет тура.

Бакайдын жүрөгүнүн түпкүрүн да бир үмүт жарыгы уялап турат. Ал кандай үмүт жарыгы экендигин билүү үчүн карыянын күнгүрөнгөн үнүн тыңшайлы: «**О ботом, курсакта кетти бир бала. Курсактагы куу жолтой, жетимчеге бел байлайм.**» Көрсө, Канчоронун досу чыккынчы Кыяз Семетейдин жубайын туткун кылып, аялдыкка зордоп алып кеткенде, Айчүрөктүн боюнда баласы бар болгондугун Бакайдын кулагы чалып калган экен.

Семетейдин ошол тукуму аман-эсен төрөлдү бекен, төрөлүп жер үстүндө бар болсо, бир күнү адашкан тайлактай айланып, айылына келээр бекен, деп Бакай ушуга үмүт кылат экен. Коодонундо ушул үмүт чырагы бүлбүл жанып, жарыктык карыя ушуга дем байлай калып, артына кылчактап, жол карайт тура.

Ошол бүлбүл жанган курган үмүттүн күткөнү чын болуп чыгат. Көрсө, айдын он беши караңгы, он беши жарык турбайбы. Караңгылык түбөлүк эмес экен. Айдын жарык чачкан он бешинин келме кезеги эреже экен. Үмүт инстинкти ушуну сезет экен да, кирпичин ирмебей, жол күзөтөт тура. Адамдардын социалдык турмушу да ушул. Жарык менен караңгы сымал жамандык менен жакшылык да, коомдо кууша жүрүп, бири-бири менен алмашып турат. Буга Бакайдын тагдырынын мисалынан улам дагы да, бекемирээк ынанууга болот.

Бир күнү капыстан күн жарк этип чыгып, жарыгын төгүп, караңгылыкта карайлап турган Бакайды алтын нуруна бөлөп салды. Жакшылыктын кезеги келип жетиптир.

Көрсө, карыяны үмүтү алдабаптыр. Баягы Айчүрөктүн боюнда кеткен бала эбак төрөлүп, бөлөк жерде чоңоюп-өсүп, баралына келип, Семетей атасын, Манас бабасын тарткан баатыр болуп, серпишкенин койбогон Сейтек атанып, бир күнү Айчүрөк апасын, Гүлчоро абасын ээрчитип, Таласка арстандай күркүрөп кирип келбеспи. «Сүйүнчү» деген сөздү угуп, эси ооп турган Бакайдын бакытка чулганган бакыбат ахыбалы «Сейтек» эпосунун өзүндө Карадөөнүн оозу менен мындайча мүнөздөлөт:

«Аба Бакай сүйүнчү,

Азаптуу күнүң батыптыр,

Агарып таңың атыптыр,

Тиктегениң келиптир,

Тилегениң бериптир.

Кайгырган жаның чачылды,

Касиеттүү жан элең,

Кайрадан багың ачылды! »

Дагы бир жолу айталы, социалдык турмуш диалектикасынын логикасы жана заң-эрежеси ушундай экен: акыйкатты канчалык төбөсүнөн басып, жанчып, суу түбүнө чөгөрсө да, баары бир ал бир күнү үстүгө калкып чыгып, өз укугун талашып, акыры кайрадан калыбына келип, өз ордун табат экен. Чыккынчылык, саткындык, кара жемсөө өзүмчүлдүк убактылуу «салтанаттаса» да, бир күнү сааты чыгып, ашкереленип, акыры өмүрү кыйроо менен аяктайт экен. «Сейтек» эпосунун сюжетинде да ушул мыйзам аракет кылды. Чыккынчы Канчоро катаалдык менен жазаланып, Сейтек баатыр Манас, Семетей аталарынын тагына отуруп, эки тизгин, бир чылбырды колуна алат. Сейтектин кеңешчиси атактуу Гүлчоро кайгынын кучагынан чыккан Бакайга кайрылып:

- Карангыда карсактын

Изин чалса жаңылбас,

Кайгырып ыйлап боздосок,

Кан абам сендей табылбас,

Өзөндүү чынар терегим,

Жанга өлчөлүү керегим.

Өткөн ата бабадан

Мураага калган белегим.

Жел тийбес түптүү чынарым,

Жетик аба жаныбыз,

Көп кыргыз жүгүн жүктөгөн,

Кызыл куйрук нарыбыз, -

деп Бакайдын кыргыз эли үчүн ким экендигин баалап,

даанышманды көккө чыгара көкөлөтүп турат. Бакайга дүйнө-

мүлктүн, алтын-күмүштүн кереги жок. Кыргыз жүгүн көтөргөн

«кызыл куйрук нар» деген атак, наам-баа алуудан ашкан ал үчүн

бак-таалай жок. Мына ушинтип, чындык, адилеттүүлүк калыбына

келип, өлгөн жаны тирилип, өчкөн оту кайра жанган Бакай «оюп

жерге койгула, өлсөм эми арман жок», деп тагдырына ыраазы

болуп турат.

Желмогуз уулу Сарыбайдын үстүнөн Сейтек менен Куялынын жеңишине арналган жалпы элдик тойдо Бакай өмүрүндөгү эң соңку сөзүн сүйлөп, калайык-калкына төмөнкүдөй деп батасын берет:

«Алтын болсун көмүрүн,

Алыс болсун өмүрүн!

Мингениң алтын так болсун,

Мандайыңа бак консун!

Душман жолу тар болсун.

Атаң Манас Арбагы

Силерге жолдош жар болсун!

Ынтымак, ырыс, касиет,

Балдарым сени даарысын!

Аттарың чыгып ааламга

Балдарым, арстандыгың билсин!

Оомийин, журт, оомийин!»

Караңызчы, ушул батада не деген терең маани жатат. Бул бата ошону менен бирге орошон осуят дагы. Бул осуяттын тереңден түрүлгөн логикасын ээрчип, чечмелей айтсак, даанышманыбыз биринчи иретте, шер Манастын мекенчилдик улуу салтын улагыла, ынтымакты, биримдикти туу кылсаңар алдыңардан алтын тагыңар кетпей, ырыска шерик болосуңар. Жөн эле катардагы, көптүн арасындагы, көчтүн карасындагы эл болбой, арстандыкындай күч-кубат менен алга жылып, ааламга данкыңарды чыгаргыла, о урпактар, силер ошого жөндөмдүүсүнөр, татыктуусуңар жана милдеттүүсүнөр деп наказ берип, насыяттап жатат го. «Манас» эпосу дал ушундай калкка жол көрсөткөн көсөм насыят-нускалары менен элибиздин рухун сугарып, келечекке дем, шык берип, тарыхтын кыйын-кезеңдеринен журтубузду аман-эсен алып өтүп келген.

Ак калпак журтка арка болор, үзүлгөндү улап турган, чачылганды жыйнап турган, калкын канаттууга кактырбай, камчылууга чаптырбай сактай турган Сейтек бар экенине көөнү ток болуп, эл алдындагы өзүнүн уулдук парзын аткара алгандыгына канааттанган сезим менен (чувством исполненного долга) Бакай

акылман о дүйнөгө көчөт, же тагыраагы, бу жашоону таштап, кайып болуп кетет.

Кабылеттен сөз тапкан, караңгыдан көз тапкан хан Бакайдын өмүрү «Манас» үчилтигинде мына ушинтип аяктайт. «Сейтек» эпосунда 90 жаштагы Бакайдын кайып болуп кетиши Бакай руханиятынын жана акылмандын ата-журтуна арнаган асылбаа эмгегинин өлбөстүгүн символдоштурган адабий-көркөм амал сыяктуу. «Жомок боюнча Бакайдын өлбөс каарман болуп көрсөтүлүшү анын ошол өчпөс касиети менен түшүндүрүлөт», деп академик Б.Юнусалиев туура жазган.

Бакайдын жети осуяты

(«Манас» эпосунда Бакай айткан насаат сөздөрдөн)

1. Кара кылды как жарган, калыс болгун калкына.
2. Үзүлгөндү улап жүр, чачылган журтту жыйнап жүр.
3. Ынтымагың жок болсо, пил да болсоң жыгыласың, миң да болсоң кырыласың.
4. Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет.
5. Элчиликке өлүм жок, жуучулукка кордук жок.
6. Серпишкенге бой бербес, сепил болуп калгыла.
7. Ата-журт үчүн тердесең, зоболоң сенин зор болот.

VII. БАКАЙДЫН ОБРАЗЫНЫН ТУРМУШТУК-ТАРЫХЫЙ ПРОТОТИБИ БАРБЫ?

«Манас» изилдөөчү маркум Райкул Сарыпбеков өзүнүн «Манас энциклопедиясына» жазган «Бакай» аттуу макаласында Бакайдын образынын тарыхый прототибине байланыштуу мындай деп жазат:

«Уйгурларды жеңип, Борбордук Азияда үстөмдүктү колго алгандан кийин кыргыздарга Кытай империясы менен алака түзүүгө туура келген. Катнаш айрыкча, 840-847 жылдарда күч алган. Жаңыдан жогорку бийликке көтөрүлгөн түндүктөгү жоокер коншусу-кыргыздардын мамлекети менен жакшы мамиледе болууга кытай императору да көп аракеттенген. Кыргыз элчилерин башка элдин элчилеринен жогору отургузуп, зор урмат көрсөтүп турган. Ушундай элчиликтин бири 842-жылы болгон. Кыргыз элчилерин император У-цзу өзү ордо сарайында кабыл алган. Кытай жазма эстелигинде кыргыз элчилигинин башчысынын толук аты «Гэ-си-хэ-хай-и» деп берилген, аны кыргызчага которуп транскрипцияласа: «Улуу кол башчы Бакай адилеттүү таркан» болот. Мына ушул инсан эпикалык Бакайдын тарыхый прототиби деп болжошко толук негиз бар». (Манас энциклопедия – Бишкек, 1995, 133-бет) Окумуштуунун бул болжолу балким чындыр, балким Бакай андан бөлөк башка кишидир. Эмнеси болсо да, бул жерде Р.Сарыпбековдун «Манастагы» адабий образдын тарыхый негизин аныктоого карата болгон мамилеси колдоого аларлык. Р.Сарыпбеков бул жерде Бакай кыялдан жаралган каарман эмес, анын образы IX кылымда жашаган реалдуу тарыхый инсандын өмүр таржымалынан тамыр алып, өнүп чыккан деген идеяны тартуулап жатат.

Элдик эпос жалаң мифологиядан жана фантазиядан эмес, элдин баштан кечирген турмуштук-тарыхый окуяларынын негизинде жараларын, калайык-калктын мүдөөсүнө жана келечегине кызмат кылган тигил же бул тарыхый баатырдын, атактуу инсандын өлүмүнө байланыштуу чыгарылган кошок, аны даңктаган ыр

эпостун алгачкы «түйүлдүгү», башаты, тунгуч көрөңгөсү болушу мүмкүн, андан бара, бара поэма, дастан өсүп чыгышы этимал деген ойду улуу окумуштуу -жазуучу Мухтар Ауэзов көтөргөн. (караныз: Адамзаттын Манасы. – Алматы, 1995, 47-49-б). Демек, эпос, эпикалык каарман жайдак жерде жаралбайт, жок жерден пайда болбойт. Маселен, «Тайлак баатыр» жөнүндөгү эпосту алалы. Тайлак 19-кылымдын биринчи жарымында Тенир-Тоодо Кокон Хандыгынын баскынчылыгына каршы күрөшкөн баатыр, туулган, өлгөн жылына чейин белгилүү тарыхый инсан. Демек, «Тайлак баатыр» эпосунун сюжеттик негизи-реалдуу чындык. Эгерде Тайлак байыркы Орто кылымдарда же андан аркы доорлордо жашап өткөн инсан болсо, кылымдардын катмарларынын «чань» басып, баатырдын кайсы замандын, кайсы жылдарында өмүр кечиргендиги билинбей, легенда, жомок, аңыз кеп катары «жармы төгүн, жармы чын» болуп, жашап калышы мүмкүн эле.

Бакай да, дал ушул Тайлак баатырдай турмушта жашап өткөн тарыхый инсан болгондугунан шек кылууга болбос. Бир гана байыркы мезгилдердин кайсы кылымынын кайсы жылдарында жашаган дареги унутулуп, кылымдар мунарыгынан билинбей, өмүрүнүн негизги мерчемдери эпоско көчүп өтүп, адабий образда жомоктолуп айтылып калган. Бакайдын өмүр жолун, тагдыр таржымалынын, триумфу менен трагедиясын ойдон чыгаруу мүмкүн эмес дегибиз бар.

«Манас» изилдөөчүлөр тарыхта биринчи манасчы Ырамандын Ырчы уулу болгон деген көз карашты карманышат. Мындай көз карашта терең логика бар дегибиз келет. Анткени Ырамандын Ырчы уулунун чоң акын болгондугу, Манастын кырк чоросунун бири катары айкөл менен басса-турса бир жүрүп, Манас тирүү кезинде эле, анын жасаган улуу иштерин даңазалап ырга салып жүргөндүгү «Манас» эпосунун өзүндө айтылат («Ырамандын ырчы уулу, арстан Манас жанында, ырдап кетип баратат» - «Манастан»). Демек, Манас баатырдын бу дүйнөдөн көзү өткөндөн кийин Ырамандын ырчы уулунун «азуусун айга жанган» Ажо досунун даңазалуу тарыхын ырга, поэмага айлантып ырдабай коюшу

мүмкүн эмес деген ойго кошулбай кое албайсың. Мына ушинтип, тунгуч манасчы Ырамандын Ырчы уулу экендигин логиканын өзү ынандырып айтып турат.

Эпосто Манастын чоросу, досу, айтылуу тилмеч, элчи Ажыбайдын өң-келбети мындайча тартылып берилет: «**Ажыбай жайын сурасаң, узун сакал жоон мурут, өңү кызыл, көзү чоң.** Илгерки бир доордо Манас менен кошо жашап өткөн Ажыбайдын өң-келбетинин ушундай экенин, бетинин кызыл, көзүнүн бакырайып чоң экенин ким көрүптүр? 19-20 – кылымдын манасчысы муну кайдан билет? Биз минтип айткыбыз келет. Ажыбайды манасчылардын ичинен илгери бир гана киши көргөн. Ал – Ырамандын Ырчы уулу. Тунгуч манасчы Ажыбай менен бир жүрүп, өмүр өткөргөн. Мына ошондуктан Ырамандын Ырчы уулу өзүнүн алгачкы айткан «Манасында» Ажыбайдын өңү кандай болсо, дал ошондой конкреттүүлүк менен ырга салган белем. Кийинки манасчылар Ырчы уулдун бул мүнөздөмөсүн жатка алып, улантышып, алгачкы «документалдуулуктан» четтебей жүрүп отурушканы андалат. Болбосо, кийинки манасчыларга Ажыбайга жоон мурутту, узун сакалды, кызыл бетти, бакыракай чоң көздү жок жерден ойлоп таап «жабыштыруунун» кандай зарылчылыгы бар эле.

«Манаста» Бакайга да:
 Туйбаганды туйгузат
 Туйгун Бакай олуя.
 Айла тапкыч акылман,
 Капилеттен сөз тапкан,
 Караңгыдан көз тапкан.
 Тирүү жүрсө сөзү ачык,
 Арстан Бакай көзү ачык.
 Артык камбыл, ары шер,
 Акылы терең кеменгер.
 Ажыраганды септеген,
 Айрылганды эптеген. -

делип мүнөздөмө берилет. Бул эпосто ар кандай каарманга алып барып тага берчү демейки эпикалык туруктуу формула дейин десен, мындай мүнөздөмө «Манастын» башынан аягына чейин жалгыз гана Бакайга таандык. Бакайга гана колдонулат. Демек, бул өзгөчө сапаттар Манастын чоролорунун ичинен биринчи иретте, Бакайга таандык. Бакайга мүнөздүү болгон. Бакайдын индивидуалдуу инсандык бөтөнчө касиети болгон. Бирге жашап жүрүп, бул бөтөнчөлүктү өз көзү менен көргөн Ырамандын Ырчы уулу Бакайдын башкалардан айырмачылыгын, артыкчылыгын өзүнүн алгачкы «Манасында» ушинтип баса белгилеп, атайы бөлүп көрсөтүп, сөз менен сүрөткө тартып кеткен болуу керек. Манасчылардын кийинки муундары Ырамандын Ырчы уулунун «түп нуска Манасында» берилген бул мүнөздөмөнү бири-бирине өткөрүп жүрүп отурушкандыгы туюлат. Ушул моментке байланыштуу мына мобуну айта кетели. Тунгуч манасчылар айтып кеткен «Манаста» сюжеттик негизги канванын жана адам мүнөздөрүнүн сюжеттик схемасынын болушу кийинки манасчыларды фантазияга ашкаре берилип, эпостун өзөктүк сюжетин жана каармандардын менталитетин өздөрү билип туш келди өзгөртө берүүдөн сактап турган дегибиз келет.

Кыскасы, Бакайдын образынын турмуштук-тарыхый прототиби – Бакайдын өзү. Эл мугалими, манастануучу Бектур Исаков «Орто кылымдардагы кайсы бир мезгилде жашаган тарыхый пенде Манастан «Манас» эпосу жаралган, Манастан «Манас» өсүп чыккан» деп олуттуу айткандай, тарыхта жашап өткөн пенде Бакайдан Бакай жөнүндөгү эпикалык көркөм баян өсүп чыккан деген ойдобуз.

«Манастын» сюжети кыргыз журтунун реалдуу социалдык турмуш-тиричилигине негизделгендиктен, эпостун негизги каармандары кандайдыр бир мифологиялык кейипкерлер эмес, кадимки эле жердеги жандуу кишилер. Айтмакчы, байыркы грек эпосу «Илиада», «Одиссейдин» каармандарына байланыштуу окумуштуу В.А Шкуратовдун төмөндөгүдөй деп жазганы бар: «Илиада» менен «Одисейде» каармандардын жүрүм-турумунун,

жасаган жорук-жосунунун, таштаган адамдарынын чыныгы автору каармандардын өзү эмес. асмандагы кудайлар болуп эсептелет. Кудайлар каармандарга жогортон белгилүү бир сезимдерди жана ойлорду тартуулап турат. Афина кудай каарданган Ахиллди чачынан кармап туруп, Агамемнондон ажыратып, ага жакынкы келечекке көрсөтмө берет. Афродита кудай Паристи эрөөлдөгү өлүмдөн сактап калат. Аполлон кудай жарадар Гекторду аскерлердин катарына келип турууга буйрук берет. «Илиаданын» каармандары өздөрүн кудайлардын марионеткалары сыяктуу алып жүрүшөт» (Шкуратов В.А Историческая психология – Москва, «Смысль», 1997, 243-б.) «Илиада», «Одиссейге» салыштырмалуу карасак, «Манас» эпосунун каармандарынын жүрүм-туруму мифтик мотивдер, асмандагы түркүн мифологиялык кудайлардын эрки жана буйругу менен эмес, негизинен өздөрүнүн эле жердеги турмуштук максаттары, кызыкчылыктары, жана муктаждыктары (земные интересы) менен аныкталат: Мисалы, мифтик кудуреттүү күчтөр менен тутумдаш, киндиктеш болсо, анда Бакай ошолордун жардамы менен Манастын көмөгүсүз эле, небак эле сүйгөнү Көрпаянга баш кошуп, мүдөөсүнө жетпейт беле. Тескерисинче, Бакай «Ай жалгыздык сени деп, бармагымды тиштедим», деп айласы куруп, өкүнүп жатпайбы. Миф бар болсо да, ал «Манаста» персонаждардын тагдырында аныктоочу ролду ойнобойт. Мына ушундай жагдайды көрөгөчтүк менен байкаандыгынан улам, тунгуч Манас изилдөөчү Василий Радлов 19-кылымда Санкт-Петербургда жарык көргөн «Түндүк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү» аттуу томдукка жазган «Кириш сөзүндө» «Манастын» образдары жомокко, фантастикага караганда, реалдуу турмушка жакын экендигин белгилеп, кыргыз эпосун элдин бүткүл оюн, умтулуштарын, духун чагылтып көрсөткөн эң зор эпикалык классика катары мүнөздөгөн.

«Манас» эпосунун негизи – миф» эмес, калктын улуу тарыхы. Бекеринен залкар тарыхчы – окумуштуу Александр Натанович Бернштам «Манас» эпосу көркөм чыгармачылыктын туу чокусу, эстелиги катары гана саналбастан, ошондой эле, ал

кыргыз урууларынын көз карандысыздык үчүн күрөшүн баяндаган кайталангыс тарыхый повесть да болуп эсептелет» деп бекеринен жазган эмес. Бакайдын образынын негизи – тарыхый Бакай. Азыркы Талас областында Бакайдын ысымына байланыштуу “Бакайдын үнкүрү”, “Бакай-Таш” аттуу географиялык аталыштардын жашап турушу да каарманыбыздын турмушта жашап өткөн адам экендигинин пайдасына сүйлөп турат.

VIII. АК КАЛПАК ЖУРТКА ЖАНА АДАМЗАТКА ЖАРЫГЫН ЧАЧКАН «МАНАС» ААЛАМЫНЫН ӨЧПӨС ЖЫЛДЫЗЫ (КОРУТУНДУ ОРДУНА)

Улуу «Манас» эпосундагы башкы каармандардын бири Бакайдын образын талдоо жана чечмелөө төмөндөгүдөй жыйынтыктарга алып келди.

1. Эпостон ачык-айкын көрүнгөн Бакайдын эң башкы сапаттарынын бири-акылмандык. Бакайдын акылмандыгы анын жалпы улуттук масштабда алысты мелжеп ойлонуп, элдин өткөнү, бүгүнкүсү, келечеги жөнүндө толгонуп, Манас экөөлөп түзгөн мамлекеттин ичинде жана тышында эмне болуп жаткандыгына көз салып, улуттун стратегиялык кызыкчылыктарын, жакынкы, алыскы мүдөөлөрүн ар дайым көз алдыда тутуп тургандыгында. Манаска жана кыраан кырк чорого жол көрсөтүп, манас ордодо тең салмактуулукту жана тынчтыкты сактап тургандыгында. Бакайды саясатчы, мамлекеттик ишмер деп атаса болот. Бирок мамлекеттин ордосунда Манастын кеңешчиси катары биринчи ролду ойноп турса да, ал байлык чогултуу, көрдүнүйө жыйноо жөнүндө эч ойлонбойт. Бакай алдым-жуттуму жок, таза, ыймандуу мамлекеттик ишмер. Бакайдын кемеңгерлиги кыргыз элинин чачылганын жыйноо, үзүлгөнүн улоо, жоголгон жогун табуу боюнча алдыда жыйнаган милдеттер тургандыгын көрө билип, андыктан «Таласка салган тамың жок, талтайып жатар чагын жок», деп Кең-Колго сайган багың жок, керилип жатар чагын жок», деп чоролорго дайыма эскертип, андан ары аларга оо балдар, «өпкө жарып, баш кесер, өт жарышып кан төгөр, өлчөсөң далай душман бар, кыр жагында Кытай бар», деп арышты кең таштап, алысты ойлонууга үндөп тургандыгында. Ошону менен бирге Бакайдын даанышмандыгы күнүмдүк майда-чүйдө нерселерден, бийлик-байлык азгырыктарынан жогору тура билип, жашоонун маңызы жөнүндө философиядан терең ойлонгондугунда, өмүр кечирүүнүн тузу мансаптуулукта эмес, кишичилик кендикти,

адамдык нарк-насилди сактоодо деп түшүнгөндүгүндө («Бакайдын хандыктан баш тартышы» аттуу алды жакта айтылган аңгемени эске түшүрөлү).

Мына ушундай касиетинен улам Бакай «Манаста» «Туйгун Бакай олуя», «Акылы терең кемеңгер», «Айла тапкыч акылман», «Бакай «Капилет жерден сөз тапкан, караңгы түндө көз тапкан», «Бакай баатыр көк жалдын, акылы кенен дарыя», деп мүнөздөлгөн.

2. Дагы бир улуу сапаты - Бакайдын мекенчилдиги. Буга анын Ата журттун боштондугу, ак калпак элдин эркиндиги үчүн Манас менен кошо каруусун казык, башын токмок кылып, каарман күрөштүн жана согуштун өртүн кечкендиги, Манас ордонун, эгемендүү кыргыз мамлекетинин сакталышы үчүн карыган кезинде кайраттанып тикесинен тик турганы («Семетей» эпосунда), чыккынчылардын таманы астында калган мекендин кайгысын тартып, 90 жашка чейин Семетейдин Сейтегин күтүп («Сейтек» эпосунда), Ата журттун жакшылыгынан үмүт кылып жашагандыгы далил болот. Өмүр – жашоосунун максатын жана маңызын бир боор элин боштондукка чыгаруудан көргөн Бакай, Абыке-Көбөш алты арам тарабынан Манас ордонун кайрытылгандыгына күбө болгондо, кыйраган ордо менен өзү да кошо кыйрап, көз жашын төгүп, ыйлап турду. «Кулаалы жайып куш кылып, курама жайып журт кылып», Манас курган мамлекеттин өлүп жок болушун, өзүнүн өлүмү катары санады. Каныкейди Букарга качырып жатканда, Бакайдын каралуу Канышага эгерде Семетейди аман эсен чоңойтуп Таласка кайра алып келбесең, менин өлгөнүм ошол деген сөзүн эстейли. Семетей чоңоюп, кайтып келип, кыйраган Манас мамлекетин кайра тирилтсе, Бакайдын да өлгөн жаны кайра тирилмек. Ушундайча ойлонуу Бакайдын граждандык-патриоттук, мекенчилдик акыл эсинин, туюм-сезиминин көкөлөгөн бийиктигин күбөлөйт. 12 жыл зарыгып күтүп жүрүп, акыры Каныкейдин, Семетейдин жардамы менен Манас курган эгемендүү кыргыз мамлекетинин Туусун кайра желбиретиши, Манас ордону тебелеп-тепсеген Абыке-Көбөш алты арамды бийликтен кулатып, Манастын уулу Семетейди такка отургузушу – Бакайдын уулу

эрдиги. Көз карандасыз эркин Ата журт дегенде, башын канжыгага байлап, өлүп берүүгө даяр турган Бакайдын мекенчилдиги – биз үчүн, кийинки муундар үчүн баа жеткис үлгү.

3. Үчүнчү өзгөчөлүгү – бүгүнкү тил менен айтканда, Бакайдын тубаса дипломат экендиги. Бакайдын инсандар аралык, жамааттар аралык, калктар аралык алака-катыштардын дүйнөсүндө мамилелешүүнүн ачкычын таба билген кылдат айлакерлиги анын акылмандыгынан агып чыгат. Бакай ар бир адамдын өзгөчөлүгүн көрүп турат. Ал Букар шаарынын ханынын кызы Каныкейдин билимдүүлүгүн, баатырлыгын, акылдуулугун байкап: «Теңдик менен албасак, зордукка көнөр жан эмес, олжо болуп бизге эле, оной менен Каныкей, колго тийчү ал эмес», деп Манаска кеңешин айтып, ага өзгөчө мамиле кылуунун керекчилигин эскертет. Каныкейдин жеке өзгөчөлүгүн эсепке алып мамиле жасоонун зарылдыгын айтып отурушу Бакайдын психологиялык кылдаттыгын айгинелейт. Бакай өзүнүн карама-каршылыктуу татаал турмуштук түйүндөрдү, чыр-чатактуу жагдайларды, конфликттерди амалын, «тилин» таап, жайгаштыра, жөнгө сала билген (мисалы, сүйлөшүү жолу менен айтылуу алты хандын чатагынын басылышына аралжы болгондугун, Бээжинде өзгөргөн кырдаалдын «тамырын» кармап, Манаска туура кеңешин берип, «Чоң Казат» – урушун узартпай токтоткондугун, Букардагы чырдын өртүн убагында өчүргөндүгүн Алманбет менен Чубактын чатагында ортого түшкөндүгүн ж.б эстейли) искусствосу менен бийик. Ошон үчүн ал «Манаста» «караңгыда жол тапкан, көргөндүгү бар эле, камалганда сөз тапкан, чечендиги бар эле, үзүлгөндү улаган, жыгылганды жөлөгөн, эпчилдиги бар эле, ажыраганды эптеген, айтышканды септеген» (Шапак манасчыдан) делип даңазаланат. Бакайдын ортого «көпүрө», данакер боло билүү өнөрү бүгүнкү эгемендүү Кыргызстандын элчилерине, саясатчыларына жана мамлекеттик ишмерлерине табылгыс таалим-сабак. Кээде мамлекеттик атка минерлерден «Манас» эпосу боюнча экзамен алуу керек деген газеталарга жарыяланган сунуштарда логика бар.

4. Бакайдын мүнөзүндөгү асыл касиеттер-адилетүүлүк, чынчылдык, адамгерчилик, сабырдуулук, туруктуулук. Бакай үчүн чындык бардыгынан жогору турат. Платон менин устатым, бирок чындык андан жогору турат деп Сократ айткандай сөздү, Бакай да айта алат. Бакай жандай көргөн досу жана Ажо экенине карабай, Манаска кетирген кемчилигин бетине түз айтып, дайыма чындыкты туу катары карманат: “Элчилерге жана жуучуларга өлүм жок” деген эл аралык эреженин Манастын ордосунда бузулганын көрүп, абакка жабылган алты хандын элчилерин камактан чыгартып, аларга сый-урмат көрсөттүрүшү- Бакайдын адилеттүүлүгүнүн, калыстыгынын көрсөткүчү. Ал эми Ажо Манастын кеңешчисимин, хан Бакай аталган каадалуу жанмын деп манчыркап көтөрүлбөй, атынан түшүп чечинип таштап, согуш талаасындагы жарадар жоокерлерди өз колу менен дарылап жатышы Бакайдын жөнөкөйлүгүн, асыл адамгерчилигин, кишичилик касиетин мүнөздөйт. Семетейди 12 жыл, Сейтекти 14 жыл зарыгып-саргайып күткөн сабырдуулугу, сүйгөн кызы Көрпаянга жетпеген көп жылдык ички арман-күйүтүнө түткөн чыдамкайлуулугу, Көрпаяндын сүйүүсүн барктаган улуулугу жана ага болгон өзүнүн махабатына ак бойдон калган адамдык туруктуулугу Бакайга болгон кадыр-сыйыбызды, урматтообузду ого бетер күчөтөт.

5. Бакайдын адам тирлигинин негизи болуп эсептелген эмгек деген улуу нерсеге да өзүнүн көз карашы, философиясы бар. “Манастагы” кайталангыс керемет уста Бөлөкбайдын “ата журт үчүн тердеген” эмгек-мээнет жөнүндөгү Бакайдын терең мазмундуу, курч монологу эмгекке арналган өзүнчө бир гимн сыяктуу. Ошону менен бул монолог манастын аскер куралдарын жасаган тендешсиз чебер уста Бөлөкбайга сөз менен тургузулган эстелик өңдүү. Монологдун терең логикасын андасак, бул жерде эмгектин өзүнчө бир концепциясы жатат. Бакайдын философиясы боюнча, эмгек – бакыттын, береке-байлыктын булагы, кара жанды да, калайык-калкты багуунун да, өзүндү жана өзгөнү сактоонун да

амалы, өзүнүн кара жемсөө кызыкчылыктарын гана канааттандыруунун чегинен чыкпаган эмгектин кадыр-баркы болбостугу, башкалардын бакыбатына, жамааттын жакшылыгына багышталган “ата журт үчүн тердеген” эмгектин маңыздуулугу, кундуулугу, социалдык-баалуулугу, эмгектин, адамдын адеп-ахлактуулугунун көрсөткүчү, чен-өлчөмү жана кишинин өзүнүн ички жөндөм-мүмкүнчүлүктөрүн, адамдык потенциалын ачуунун, өзүн өлбөс кылуунун жолу.

Бакайдын кемеңгер акылынан чыккан бул насыят кыргыздын дайыма көңүлүндө алдейлеп алып жүрө турган руханий мүлкү, ата мурасы.

6. “Манас” эпосунда Бакай биримдик, ынтымак идеясынын жарчысы катары көрүнөт. Ал “серпишкенге бой бербес, сепил болуп калгыла”, деп калкты бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарууга үндөп, көсөм акылы менен көпчүлүккө жол көрсөтүп турат. Бакай эл-журттун ички ынтымагын жана биримдигин жеңиштердин, ийгиликтердин ачкычы, тышкы карсанатай күчтөрдүн кысымы алдында сепил сыяктуу кебелбес, ноюбас болуунун кепилдиги, турмуштун бороон-бурганактуу жолдорунда калктын аман-эсен сакталышынын куралы катары туюнат. Мына ошон үчүн ал 90 жашка чыкканча, өмүрүнүн акыр-аягына чейин ак калпак журттун ички ынтымак-биримдигине доо кетирген Абыке-Көбөш алты арамга жана чыккынчы боюнча калдайган калың каршы турган. Кемеңгердин логикасы боюнча мактануу да эп мес. Эгерде журтмун, сан жагынан сансызмын деп мактануу да эп мес. Эгерде ички ширелишкендиги жок болсо, калктын сан жагынан көптүгү капсалаңдуу кыйын-кезенде ынанымдуу тирек болуп бербес. Мына ушундан улам Бакай ынтымагың жок болсо “пил да болсоң жыгыласың, миң да болсон кырыласың” “Ынтымактан качкандар, ыгы жок өзү кор болот” деген орошон осуятты айтып отурат. Ырасында эле, ичтен ыдырап, бөлүнүп-жарылуунун айынан далайлаган империялар, калдайган калың журттар тарых сахнасынан орду-түбү менен жок болуп кеткендигин турмуш көп жолу далилдеп бербеди беле.

Манаска кастарын тиккен алты хандын чагагын сүйлөшүү аркылуу тынчтык жол менен жайгаштырышы Бакайдын улуттун ички биримдигинин гана идеологу эмес, эл аралык ынтымактын жактоочусу жана калк аралык мамилелерде, азыркыча айтканда, диалогдун күйөрманы экендигин да ырастайт.

7. Бакайдын баса белгилеп, атайын айта турган дагы бир сапаты-**баатырдыгы**. Ал көп кырдуу инсан. Бакай эпосто акылмандыгы, “карангыда карсактын изинен жаңылбас” айлакерлиги жагынан гана эмес, кашкөй жоокердик, көкжал баатырдык сапаттары жагынан да ачылып көрүнөт. Бакайды боштондук үчүн болгон ар кандай майдандарда согуш өртүнүн эң алдыңкы чектеринен көрөбүз. Ал жеке жана массалык салгылашууларда өзүнүн “арстандыгын” далай жолу далилдеп көрсөтөт (Бакайдын бир эле Араник согушунда Кытайдын үч баатыры менен салгылашкан фактысын көз алдыбызга туталы). Ошон үчүн Манас өзү “Бакай аты болбосо, эрдиги менден кем эмес, артта жүрсө сан колдой, алдыда жүрсө ак жолтой” деп даңазалап, абакесин жогору баалаган. Бакай Манастын кошуунунда аскердик согуштук өнөргө атайын машыгуудан өткөн профессионал жоокер (“Көкөтөйдүн ашында” Бакайдын кырк чоро менен бирге көпчүлүккө оюн түрүндө тартуулаган аскердик-согуштук өнөрүн эске түшүрөлү). Бакайдын майдан салгылашууларындагы жеңиштеринин, ийгиликтеринин сыры бир чети ушунда.

8. Бакайдын Манас баатыр менен болгон **достукка актыгы**, түздүгү, бекемдиги жана бирилгендиги өзгөчө баага жана сыйга татыктуу. Манас менен Бакайдын достугу — чыныгы достуктун үлгүсү.

9. Ошону менен бирге мону нерсеге да көңүл буруп коюу керек. Фольклордук чыгармалардын каармандарына илимпоздор тарабынан жандуу личность эмес, шарттуу фигура», тигил же бул адамдык сапаттын «көркөм символу», аксанатай же карасанатай күчтүн «жалпыланган элеси» персонификациясы, «схема-маска» сыяктуу мүнөздөмөлөр берилген учурлар аз эмес. «Манастагы» Бакайдын образына мындай аныктама берүүгө болбос эле.

Бакайдын образы, ырас, кыргыз элинин акылмандыгын жана башка жаркын сапаттарын алып жүрөт, ошону менен бирге бул каарман өзүнүн кайталангыс тагдыры, ой жүгүртүүсү, эмоционалдык толгонуулары менен жашаган, жекелиги бар инсан, реалдуу турмуштук кыртыштан өсүп чыккан жандуу образ десек жаңылбас элек.

10. Бакайдын образы өзүнүн өзөгүндө улуттук жана жалпы адамзаттык маанидеги универсалдык руханий, моралдык-этикалык, гуманисттик нарктарды алып жүргөндүгү менен “Манас” эпосунун мазмунун байыгып, дастандын деңгээлин дүйнөлүк бийиктикке көтөрүп турган залкар образ. Образдуу айтканда, Бакай руху Манас ааламынын Ала-Тоого жана адамзатка жарыгын чачкан өчпөс жылдызы.

Сөз акырында белгилей кете турган нерсе, европалык адамдын акыл-оюунун бийик рационалдуулугу, азиялык адамдын ойломунун примитивдүүлүгү жөнүндөгү кээ бир “философтордун” ойлорун даанышман Бакайдын образы төгүнгө чыгарып турат. Бакайдын менталитети жана ой жүгүртүү масштабы кыргыз ойломунун жана рухунун өзүнүн алдыңкы үлгүлөрүндө Азияда чоң маданияттын деңгээлине көтөрүлгөндүгүнө күбө өтүп тургандыгын белгилеп коюшубуз керек.

МЕТОДИКАЛЫК БӨЛҮМ

Даанышман Бакайдын руханиятын, идеяларын, адептик-ыймандык нарктарын, этикалык философиясын, атуулдук-патриоттук дөөлөттөрүн муундардын өздөштүрүүсүн камсыз кылуунун методикалык ыкмалары, жана педагогикалык механизмдери.

Алды жакта айтылгандай, ата-бабалардан калган мурас азыркы учурга кызмат кылып, муундар менен кошо жашаганда гана, ал өлбөс болуп, өмүрү узарып турат. Акылмандыктын, баатырдыктын, патриоттуулуктун. достукка берилгендиктин, мамлекеттик таза ишмердиктин, рухий бийик маданияттын өчпөс өрнөгү болгон Бакай атабыз ар дайым биз менен аралашып жашап, жан дүйнөбүздөн терең орун алса, улуттук пайдубалыбыздын бекем болоруна ишенели.

Таалим-тарбия маселеси стратегиялык маселе катары ар дайым биздин көңүлүбүздүн чордонунда турушу зарыл. Анткени тарбия адамзат, улут, социум топтогон социалдык-тарыхый тажрыйбаны, маданиятты, руханий адеп-ахлак салттарын, улуттун лидерлеринин улуу ишмердигин муундарга мурастап өткөрүүнүн куралы. Коомдогу өтмө-катыштык жол-жобосун жүзөгө ашырып турган улуу феномен-тарбия механизми аркылуу гана коом-коом катары сакталып турат жана келечекке карай илгерилеп өнүгөт.

Бакайдын образынын пропагандалоо, үгүттөө, насыяттоо боюнча төмөндөгүдөй таалим-тарбия иштерин жүргүзүү, жүзөгө ашыруу зарыл.

1. «Манас» эпосу жөнүндөгү мыйзамга ылайык улуу «Манас» үчилтигинин билим-тарбия системасынан милдеттүү жана туруктуу түрдө орун алышын мамлекеттик деңгээлде камсыздоо.
2. Бакайдын «Манас» эпосундагы образын, анын акылмандыгын, баатырдыгын, мекенчилдигин, гумандуу руханияттын, этикасын республикалык жана жергиликтүү радио, телекөрсөтүү, газета, журналдар аркылуу калайык-калкка кеңири пропагандалоо.

3. Бакайдын образына «Кыргыз адабияты». «Манастануу» боюнча окуу китептеринен, окуу куралдарынан кенен орун берүү.
4. Бакайдын образын жогорку окуу жайларындагы, колледждердеги, атайын орто окуу жайларындагы «Манас» боюнча экзамендердин, зачеттордун, тесттик сынактардын суроолоруна киргизүү.
5. Эл арасында, класстарда жана аудиторияларда Бакайдын образын, анын рух дөөлөттөрүн талдаган, чечмелеген лекцияларды практикалоо, уюштуруу.
6. Бакайдын «Манас» эпосундагы көп кырдуу ишмердигин мектептердеги класстык тарбия сааттарынын тематикасына киргизүү жана терең үйрөтүү.
7. Акылман Бакайдын образы боюнча дилбаяндарды, эсселерди жазуу, тегерек үстөлдөрдү, образды бүгүнкү күндүн проблемаларына байланыштырып талкуу, дискуссияларды өткөрүү, мыкты дилбаяндардын мелдешин уюштуруу.
8. Бакайдын жети осуяты боюнча маектерди жүргүзүү, анын ар бир жарандын беш колдой билишине жетишүү, жети осуятты тактага жазып, көрүнүктүү жерлерге илүү.
9. «Манас» эпосундагы Бакайдын образы боюнча викториналарды, конкурстарды өткөрүү.
10. «Манас» эпосундагы Бакайдын образына байланышкан сюжеттик окуялар боюнча манас айтуу.
11. «Манастагы» Бакайга байланышкан сюжеттик окуяларды инценировкалоо, сахналаштыруу.
12. Бакайдын ысымына байланышкан тарыхый-географиялык жерлерге саякат жасоо.
13. «Манас» эпосундагы Бакайга берилген мүнөздөмөлөрдү жатка билүү.
14. Республиканын бардык китепканаларынын, анын ичинде үй-бүлө китепканаларын Бакай жөнүндөгү китептер менен жабдуу.
15. Бакайдын баатырдык эрдиктери жөнүндө мультфильмдерди тартып, балдарга көргөзүү.
16. Бакай тууралуу көркөм фильм тартуу.

17. Бакайдын сүрөтчүлөр тарткан көркөм портреттерин репродукциялап, көп нуска менен чыгарып, мектептерге таратуу, мекемелерге илүү.
18. Бакайдын образынын «Манас» эпосунун Бакайга байланышкан тексттерин түстүү сүрөттөр менен коштоп, балдар, жаштар үчүн китептерди, хрестоматияларды чыгаруу.

Мына ушундай такай жүргүзүлүүчү таалим-тарбия ишмердиктери, методдор, түркүн жолдор, иш - чаралар менен биз даанышман, патриот-баатыр, кыргыз элинин руханий жол башчысы Бакайды калайык-калкка, өсүп келе жаткан муундарга жеткире алабыз. Замандаштарыбыз, педагогдор, тарбиячылар бул иш-чараларды өздөрүнүн чыгармачылык сунуштары менен дагы толуктайт деген ойдобуз.

Көкүрөк – көөдөнүндө Бакай рухун алып жүргөн жарандарды, жан дүйнөсү Бакайдын руханияты менен нурданган атуулдарды кальптандыруу – таалим – тарбиябыздын максаты болуп калууга тийиш.

МАЗМУНУ

Кириш сөз..... 3

I. МАНАС МЕНЕН БАКАЙДЫН УЛУУ ДОСТУГУНУН ПАЙДУБАЛЫНДА КАНДАЙ ФИЛОСОФИЯ ЖАТАТ?..... 6

II. БАКАЙ КЕМЕНГЕР КЕҢЕШЧИ ГАНА ЭМЕС, АТА-ЖУРТТУН ЖАЛЫНДАГАН ЖООКЕРИ ЖАНА ЖАЛТАНБАС БААТЫРЫ. 14

1. “Атышкан жоодон кайтпаган, ажалдан кайра тартпаган” 14

2. Бакайдын “Көкөтөйдүн ашында” көрсөткөн укмуштуу жоокердик чеберчилиги 15

3. Араник согушунда Бакайдын кытайдын дөө-шаа үч баатыры менен жекеме-жеке беттешкен эрдиги 21

4. «Чоң казатта» жалгыз мүйүздүү бука минген алп Мадыканды жеңүүгө Бакайдын кошкон салымы 25

III. БАКАЙДЫН АКЫЛМАНДЫГЫ ЖАНА ДИПЛОМАТТЫК АЙЛАКЕРЛИГИ 29

1. Балалык, жаштык чагында Бакай кандай турмуш мектебинен өткөн?..... 29

2. Айрылганды эптеген, бузулганды кураган, үзүлгөндү улаган 33

3. Бакайдын Бээжинде Манаска берген кеңеши 34

4. “Алты хандын” айласын тапкан Бакай 37

5. Алмамбет менен Чубактын чатагын басууда Бакайдын ролу же даанышмандын биримдик философиясы 44

6. Бакайдын хандыктан баш тартышы 46

7. Бакайдын Манаска айткан сыны 50

8. Бакайдын эпостогу эл аралык кадыр-баркы 55

9. Бакыт табуунун Бакай айткан жолу 62

IV. БАКАЙДЫН МАНАСТЫН ТАГДЫРЫНДА ОЙНОГОН РОЛУ 70

V. БАКАЙ АДАМ, ПЕНДЕ КАТАРЫ 70

1. Бакайдын махабаты 70

2. Бакайдын адамкерчилиги..... 78

**VI. БАКАЙДЫН ТРАГЕДИЯСЫ ЖАНА ДААНЫШМАНДЫН
КАЙРА ЧЫККАН КҮНҮ 83**

1. Манастын өлүмү, Таласта Айкөлдүн ордосунун кыйратылышы,
Бакайдын трагедиясы 83

2. Багынбас Бакай рухунун улуу козголоту 88

3. Каныкейдин, Семетейдин жардамы менен Манастын ордосун
кайрадан калыбына келтириши, эгемендүү кыргыз мамлекетинин
устунун кайра тургузушу – Бакайдын улут алдындагы улуу
патриоттук эрдиги 95

4. Тагдырдын кезектеги күтүүсүз соккусу. Бакайдын соңку кайгы-
муну жана даанышмандын кайра чыккан күнү..... 100

**VII. БАКАЙДЫН ОБРАЗЫНЫН ТУРМУШТУК-ТАРЫХЫЙ
ПРОТОТИБИ БАРБЫ?..... 107**

**VIII. АК КАЛПАК ЖУРТКА ЖАНА АДАМЗАТКА ЖАРЫГЫН
ЧАЧКАН «МАНАС» ААЛАМЫНЫН ӨЧПӨС ЖЫЛДЫЗЫ
(корутунду ордуна) 113**

МЕТОДИКАЛЫК БӨЛҮМ 120

Советбек БАЙГАЗИЕВ

Манас таануу:

Бакай-чыгыштын акылманы,
кыргыз калкынын руханий жол
башчысы жана улуу патриоту

Манасоведение:

Бакай–мудрец востока, духовный вожак и
великий патриот кыргызского народа
(монография)

Көлөм 6.875 уч.изд.л.
Тираж 500 экз. Заказ № 202

ЖЧК «Алтын Принт» басмаканасы
720000, Бишкек ш., Орозбеков көч. 44
Тел.: (+996 312) 62-13-10
e-mail: altyntamga@mail.ru

Советбек Байгазиев - филология илимдеринин доктору, профессор, Россиянын Эл аралык социалдык жана педагогикалык илимдер академиясынын академиги, КРдин билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер, Кыргыз Республикасынын илим жана техника жагындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, КРдин Ч.Айтматов атындагы Мамлекеттик жаштар сыйлыгынын ээси, Кыргыз билим берүү академиясынын академиги, Эл аралык "Руханият" сыйлыгынын лауреаты, Нарын жана Талас областтарынын ардактуу атуулу.

Адабият таануу, педагогика, методика, этика, публицистика, Манас таануу, поэзия жана проза боюнча 50 китептин, 300 дөн ашык макаланын автору.